

К л а с и к а у к р а ї н с ь к о ї л і т е р а т у р и

Турянський О. В.

**ПОЗА МЕЖАМИ
БОЛЮ**

“Відкрита книга”

2012

Т у р я н с ь к и й
О с и п В а с и л ь о в и ч
1880 – 1933

Повість-поема

*Присвячую моїй дружині
й моєму синові*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Я й мої товариші впали жертвою жахливого злочину.

Це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства.

І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю - у крашу божевілля і смерті.

Тіні моїх товаришів являються мені у сні й на яві.

Бачу їхні обличчя живих трупів.

Бачу, як біль і розпука кладе їм на очі й мозок сонячний серпанок привидів і божевілля і як вони з радісними окликами, з усміхом щастя западаються у безодню небуття.

І я лечу з ними у прірву.

Я чудом остався між живими.

Та все здається мені, що я наче з-поза могили дивлюся на вир життя, на дикий танок людських пристрастей і душевного озвіріння.

І чую голос із того світу.

І почуваю себе чужим, самотнім, сиротою між людьми, з якими довелось мені жити тепер - на вигнання.

Моя душа відривається від життя, як осінній пожовклий листок від дерева, й лине далеко-далеко до моїх товаришів.

І з тихим шелестом-зітханням стелиться по землі й шукає їхньої могили.

Бо їм ніхто навіть могили не висипав.

Тяжкі спільні терпіння з'єднали нерозривно наші душі,
зробили нас братами.

І в моїм серці плаче жаль і туга за ними.

І згадую незабутнього товариша Василя Романишина.

Друже мій! І ти вже не живеш.

Твої кості біліють далеко серед синіх степів України.

Осінній вітер б'є їх.

Холодний дощ умиває їх.

Роса вранці сльозами паде на них.

Ні, я не можу, я не смію мовчати.

І коли я мав силу бодай у мільйонній частині зобразити людським словом їхні страждання і збудити в душі людини одну теплу сльозу спочуття до них, то я сповнив супроти них обов'язок їхнього брата і свідка їхнього болю і смерті.

І скинув з душі тяжкий камінь, який мене давив.

Хай моє скромне оповідання покладеться жалобним вінком квітів на їхню нікому не знану, богом і людьми забуту могилу!

Хай наші спільні муки падуть прокльоном на старий світ, який ще досі тоне в морі крові й нікчемності.

Хай ясна ідея, що в цім оповіданні промінням блискає з цвинтарища й хаосу стихій і з безмежного болю й божевілля людей, розгориться полум'ям у душі молодого українського покоління й веде його все вище й вище на сонячний шлях волі і щастя великого українського народу й до вселюдського братерства й любові.

І коли наша боротьба за волю така важка і кривава, то не падаймо ні на хвилю в темряву розпуки, бо

Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:
Хто боровся, скутий тьмою,
Тому сонце - мрія мрій.

Відень. У вересні 1920. Осип Туринський

Поміж небом і землею блукають тисячі й тисячі тіней.
Якби люди з далекого сонячного світу побачили ті тіні й
пізнали в них своїх рідних, то збожеволіли би з розпуки.

Але вони їх не побачать, бо ті тіні розвіються, як сонні
мари, в безодні буття й ніхто навіть не знатиме, де й коли.

Під ударом німецько-австрійського війська покинули се-
рби свій край і забрали всіх бранців, 60 000 душ, із собою
та погнали їх на албанський «шлях смерті».

В албанських горах, нетрях, з голоду, холоду й душевно-
го болю загинуло 45 000 бранців.

По високому хребті албанських гір, завіяних снігом і мо-
розом окутих, ідуть прочі тепер на стрічу доли.

Ідуть живі трупи людей по трупі природи.

Чорні хмари закрили заздрісно сонце і блакить неба й
повисли над ними, як велетенські чорні крила всесвітньо-
го духа знищення.

І спокійні ці хмари, як німе прокляття, непорушні, мов
скелі, невблаганні, як доля.

Понура тьма хмар поклатася гробним каменем на заму-
чені душі.

Земля відцуралася їх.

Вона кликнула їх у ті високі гори, між дикі строми й без-
вісті, де на кожному кроці чатує смерть.

Відгородила себе від них густими хмарами мряки, яка

висить по обох боках гірського хребта і схожа на розбурхане, сіре море, що застигло і скам'яніло.

Чорне море хмар на небі глядить понуро на сіре море хмар над землею.

А всередині між двома морями йдуть тіні по срібно-білому хребті гір.

Вони наче висять між небом і землею.

Між життям і смертю.

Гірський хребет розпустив могутні, розколені, пошарпані й нагі ребра, які місцями тонуть під ногами тіней у сизій млі, то знов виринають із неї і гинуть на крайнебі в чорних хмарах.

І лежать на хмарах, мов скелет дивного великана, що руйнуючи життя, й сам погиб.

І біліють, мов срібні острови серед сірого моря мряки, то чорніють стрімкими обривами скель над безоднями, то підносять гордо і грізно кам'яне чоло до хмар.

А там недалеко на крайнебі гори-велетні сховали білі голови в чорних хмарах, а їх темні, гранітні стіни, роздерті в титанічній боротьбі стихій, навислі над пропастями великанські звали, брили і строми, являють собою образ безмірного знищення й руїни.

З сніжних верхів, з чорних обривів, з пропастей, з кожної скелі і з кожного закутка визирає бездонна глибінь грози, суму й безнадійності.

Та проте здається, що дух руїни не завершив ще свого діла знищення. Могутній володар тих диких безвістей - мороз скував і приспав його і все кругом заляв.

І серед реву боротьби й нищення небо, гори, земля - все нараз замовкло і скам'яніло.

Та серед цієї залятої, скам'янілої тиші небес, хмар, гір і глибини царить якесь повне грози й таємне очікування.

Хмари до хмар, гори до гір притулилися в німій тривозі і

наче шепчуть до себе:

- Хтось небаром явиться...

Хто це буде? Що це буде?

Чи оркан струсне горами й безоднями?

І порве всі іскри життя, яке аж тут заблукало, в божевільний вир, і одним ударом усе загасить, усе розіб'є, розтросить та кине у тьму небуття, в безодню нічогості?

Вже довго вони блукають по албанських безвістях.

Два невідступні товариші: голод і мороз ведуть їх на стрічу смерті.

В останніх днях загніздився в їх душі третій і найтяжчий ворог: безнадійність.

Від десятиох днів вони вже нічого не мали в устах.

Нема вже диких овочів, ні трави, ні хопти, ні кори з дерева.

Тіло з них майже зникло.

Останки обшарпаного одіння висять на них, мов купа брудного й замерзлого лахміття на кістках.

Ноги, опухлі з голоду й зима, здебільшого обвинуті онучами, які щораз розлізаються, доки зовсім не облетять.

І не одна людина йде по замерзлому снігу босоніж,

У них уже ледве видно сліди обличчя.

Замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили.

Лице покрите, здається, не шкірою, лиш якоюсь чорносірою, землистою поволокою, що схожа на пліснь у грибів.

На лиці кожної людини довга борода, розкуйовджена, помервлена, як помарнілий, розтоптаний бур'ян на розораній скибі.

Очі сховалися глибоко в лобі.

Шукають душі, щоб разом із нею покинути останки тіла, нужденну, розвалену тюрму.

Одні очі погасли, другі блищать гарячковим огнем і виразом недалекого божевілля.

Коли одна людина гляне в лице другій, здригається.

Відвертається з жахом, а тремтячі уста шепчуть:

- Смерть...

Лиш деякі сліпі люди не видять смерті в обличчях других.

І не мають втомлені очі людей на чому спертися, ні на чім відпочити.

Шукають неба.

Та неба немає.

Тільки байдужа і скам'яніла гроза чорних хмар наче посилає їм лише одну думку: -

«Смерть».

Очі відвертаються від неба і блукають по безкрайньому морі сірих хмар над безоднями.

А те море бездонно сумне, безмежно безнадійне.

І очі людей ховаються ще глибше в ямах і замикаються.

І шукають у замученій душі світла.

Але й душа окута, мов цвинтарним муром, сумом ночі й холодом смерті.

І тоді остання життєва сила, остання туга розбиває кайдани дійсності.

Свідомість бунтується проти безтямного болю й нужденності буття й западає в сон.

Замучені голодом, морозом і безсонними ночами, вони попадають у сумерк півсвідомості, яка хвилями зникає, то знов деколи переходить у повну несвідомість.

І їх уяву огортає серпанок сонячних привидів і божевілля.

Їхня свідомість похожа тепер на сонце.

Пливуть малі й більші хмарки, в меншій то дальшій від-

далі від себе і притемнюють та заслонюють його на мент або на довшу хвилину.

Аж насуне велика чорна хмара й заступить сонце, може, не все.

І за чим життя людей тужило, за чим їх душа рвалася, це ввижається тіням наче промінь сонця в темряві їх душі.

І, захоплені тим промінням, вони бачать життя, яке кинуло на них уже присуд смерті.

Їм увижаються люди, які їм були близькі колись. Вони вітають, обнімають їх, говорять з ними.

Вони чують дивні звуки з далекої батьківщини, співають пісні, які ще дітьми чули. З малими винятками вони всі, здається, збожеволіли.

І з ясними видіннями вони вмирають з усміхом на устах. Падають на шляху.

І тоді чути стріли сербських крісів.

Це сербські вартівники вбивають німецьких людей, які вже не можуть піднятися.

Бояться серби, щоб ці вмираючі людські тіні не одстали позаду й не зміцнили німецького й австрійського війська, від якого здалека аж тут гомонить час від часу глухо гук гармат.

Багато їх кидається в безодню, щоб не вмерти в немочі від сербської кулі.

Ось недалеко паде одна людина.

Серб здіймає з плечей кріс і підходить до неї.

Людина витягає руки й розказує сербові:

- Мої діти ще оттакі маленькі. От тіцькі ще.

Показує рукою, як маленькі його діти, й роздираючим голосом благає:

- Брате сербе, не осирочуй моїх діточок!

Але ворог не знає милосердя.

Лунає гук вистрілу.

І тінь останніми краплями крові червонить білий сніг.
Так умирає багато людей з перестріленими або багнетом
пробитими грудьми й головами.

Кожна людина збирає останки сили, щоб не впасти.
Ідуть з найтяжчим зусиллям.
Уста судорожно затиснені, жили на темно-сірих і зеле-
них чолах виступають наверх, наче хочуть одірватися від
обличчя.

Їхні голови хиляться безсильно на груди.
Наче невидима сила закинула їм тяжкі верії на шию і гне
й тягне їх живосилом до землі.

Ідуть, наче тягнуть власні трупи на великий похорон.
Гробову тишу природи перебиває тихе зітхання, уриване
хлипання, голосний лемент і зойкіт людей з босими нога-
ми на замерзлому снігу, радісні оклики збожеволілих, сер-
бські стріли й останній крик розпуки перед смертю.

Багато людей утратило ясну свідомість того, де вони,
звідкіля й куди йдуть?

Деякі забули мову.

У найбільшій частині людей серце вже заснуло.
Воно не почуває вже більше ніякого болю, ні бажання.
Ніякої туги за життям, ні за далекими єствами.
Батько... мати... жінка... діти?..
Що це?

Якась імлою овіяна, в струї вічності похована, приспана в
душі згадка з давньої-прадавньої, замерклої минувщини.

Якась неймовірна, чудова казка з раю, котрого немає на
цій землі.

Що їх зустрине через годину, через дві, завтра?
Це їм байдуже.

У них уже немає навіть сили думати про те.

Вони замкнули очі і сплять якийсь час ідучи, поки не ляжуть на все на «шляху смерті».

Душевне отупіння покидає їх на хвилину. І в їх душі прокидаються бажання, що в'яжуть їх з життям.

Ось одна людина з босими, фіолетними ногами угледіла нараз на хмарах над деброю вогонь.

З заіскреними очима показує його товаришам.

Три товариші біжать там, де вогонь видять.

І падають на хмари над пропастю.

І хмари проковтують їх, як море зерна піску, як вічність хвилинку.

Здається, що ні боги, ні темні сили не мають відваги дивитися на цей образ людського горя й починають засновувати його густим серпанком снігу.

Небо, хмари, гори й людські тіні - все зникає й обертається в одну безконечну мряку, сіру, як життя, сумну, як смерть.

Здається, світ поволі зісувається в якусь бездонну Прірву.

З безодні виринає срібно-біла хмарка.

Як сонна мрія, знімається над ними і пливе настрічу понурій тьмі небес.

Ні, це не хмарка...

Це якесь дивне єство, що співчуває людському стражданню.

Це самотній ясний, добрий дух.

Він запитує когось у чорних хмарах:

- Чому велиш серцю тіней ще слабо битися?

Розбий те серце на шматки!

Хай воно не кривавиться останніми каплями крові!

Що це?

Здається мені... переді мною... якесь дивне, змарніле дерево... дві тонкі... всохлі гілляки...

Ні, це людина.

Він підняв руки до неба.

Чого він підняв руки до неба?

Чи він молиться?

Чую шепіт:

- О, жорстокий, жорстокий!..

Я глянув на його руки і здригнувся.

Ні, не гляну на свої...

Знаю: і мої такі.

Нараз чогось так жаль мені стало наших рук.

Так жаль кожної людини, що тільки й на те думає, щоб терпіти.

Жаль усього людства, що в пеклі світової війни так тяжко карається.

Щось підступило мені під горло.

Щось тиснеться до очей.

Ні, ні, ніхто не побачить їх...

Вони всі вже виплакані.

Очі висохли, замерзли.

Де ти, Василю, мій друже єдиний?

Ти упав серед снігу.

Чи ще живеш?

Чи вже більше не чуєш болю?

Чи вже дивиш з недосяжних висот на мене?

I

Штранцінгер, який ішов зі своїми шістьома товаришами на кінці довгого ряду, станув.

- Що тобі? - питав Добровський, котрий у цій хвилині вів його.

Штранцінгер мовчав і тільки притискав міцніше до себе скрипку, яку весь час ніс із собою.

Його скрипка - це було все, що воєнна доля йому лишила.

Куля забрала йому очі.

Його мати з болу вмерла, а його суджена скочила в ріку, й ніхто її більше не бачив.

Він дізнався про їх долю й від того часу онімів.

Замкнув увесь біль у темряві своїх очей і своєї душі і скам'янів.

А може, він у пісні скрипки бачив день, бачив бодай один промінчик сонця й вузеньку, синю смугу неба?

Але люди чули тільки один раз пісню його скрипки після смерті його матері і його дівчини.

І була це пісня, від котрої навіть ворог заплакав.

- Хто покине його? - застогнав Ніколич.

- Не йдім далі. І сили вже в нас немає. Вмираймо тут.

Шість товаришів стануло.

Злякалися, бо перший раз від довгого часу почули Штранцінгерів голос, який вийшов з його уст, як із нутра землі.

- Ідіть! Я тут останусь.

Добровський обізвався:

- Ми з тобою останемось. Товариші, так?

Кожний мовчки кивнув головою.

- Але вмиremo не від сербської кулі,- воркнув Сабо й затиснув зуби та блиснув дико озима.

Старий сербський стражар приступив до них.

- Наперед!

- Мовчи! - крикнув Сабо.

Серб ізмірився до вистрілу, але Сабо вдарив його палкою по голові.

Серб упав.

Живий, мертвий?

Байдуже.

Сабо забрав від серба кріс з патронами.

Не найшов у його торбі ні зерна хліба.

Копнув його ногою, й серб покотився в дебру.

Сабо взяв сліпого Штранцінгера за одну руку. Ніколич за другу і всі сім відійшли набік від «шляху смерті».

Станули й оглянулися кругом.

Куди око не гляне, з усіх-усюдів заглядає смерть.

Із-за гори на крайнебі виповзли із таємних глибин землі дивовижні облаки-страхіття і ще більше місце сонця заступили. Виглядали, мов казочні упирі. Отворили великанські, червоні, наче в крові скупані пащі, щоб кинутись на гори й пожерти їх разом зі сімома живими єствами.

Бо як посміло життя заблукати в цей цвинтар природи?

На кілька кроків від них гірський хребет спадав стрімкою стіною в безодню.

Вони глянули на широке море хмар під собою й на верхи гір, які здіймалися понад хмари, як величезні могили всього буття.

Ніде ні сліду людського життя.

Всюди замерзлим, бездушним трупом простелилася ледова пустиня.

А коли б десь далеко найшлась албанська хижа, то вони не мали б сили зайти до неї.

Та й що з того, якби й зайшли?

Замість гостинності вони найшли б на порозі тієї хати смерть із рук диких албанців.

Щось невимовно понуре шепче їхній душі, що їм уже не вернутись до життя.

їх очі доганяють товаришів, яких вони покинули.

І велика туга за ними й за життям, як останнє полум'я погасаючої свічки, розгорається в їх душі.

Перед ними сунеться поволі довгий ряд тіней.

Повзе, як великий, розтоптаний хробак, який останніми зусиллями вверчується в сизу млу, щоб там супокійно ско-
нати.

Вони простягають руки за товаришами.

- Чекайте! Чекайте!

На їхній голос гомонить понура відповідь із яруг:

- Чекайте! Чекайте!

- Не йдім за товаришами,- кличе Сабо.- Там нас гибіль чекає. Я маю кріс. Шукаймо албанської хати. Тепер буде десь пізно з полудня. Як не знайдемо нічого, то, може, вдасться нам яким чином розпалити вогонь. Може, хтось уночі побачить наш огонь і прийде до нас...

- Вовки прийдуть...- бовкнув Добровський.

Ніколич думав:

- Може, й люди прийдуть...

- Люди? - питав Добровський.- Люди для нас - гірше вовків...

- Щоб витримати до вечора й через ніч, мусимо мати хоч іскру якої-небудь надії...- падькав Ніколич.

Добровський відповів:

- Одинока надія - якесь чудо або наші люди.

Та не такі нуждарі, як ми... Але...

Замовк.

Пускаються в дорогу, щоб зійти з гірського хребта, пірнути в сіру млу і пройти крізь неї на землю.

Може, там глибоко внизу, є життя й людське серце.

Однак усі зусилля даремні.

Праворуч і ліворуч тільки стрімкі обриви, по котрих і дикі кози не були б в силі збігти в долину.

Після довгого блукання вони бачать, що перед ними стелиться тільки один-однісінький шлях, яким пішли їх товариші.

Де вони?

Розтоптаний хробак уже зник на крайнебі в морі мли.

- Не можу йти... не можу стояти... Ноги тремтять.. тремтять...- шепче Бояні.

Сідає на сніг.

Важка втома тягне других живосилом додолу.

- Не сідаймо,- кличе Сабо,- це смерть!

Та дарма.

І він сідає разом із другими.

Тільки Добровський стоїть і шукає чогось у темних хмарах, на горах і в густій млі над дебрами.

Здається, що його вухо намагається вловити якісь звуки, котрі тільки він сам чує.

Ні, ні.

Ніхто й нічо не відзивається на голос болю й туги їхнього серця.

Здається, що вся природа заперла дух і прислухається до кроків таємного великана, що тихо йде верхами гір.

То знов ховається по безоднях, щоб люде його не бачили й не чули його кроків.

Серед незбагненої, безконечної, могильної тиші доходить до їхньої душі, як останній сон, якийсь давно вже завмерлий голос із далеких, сонячних країн.

І тихесенько гомонить і бринить, як мушка в зеленій, сонцем леліяній траві.

Наче з-поза сумерків віків... з безкраїх засвітів... із-за океану вічності... ніжно... мрійно... тихесенько... гомонить:

- Тату... тату... сину!

Вони стрепенулись і глянули на себе.

Всі тремтіли в лихоманці.

Бояні лебедів:

- Огонь... огонь... огонь...! Згинемо без огню.

Недалеко найшли присипаний снігом корч.

З великим зусиллям одчімхали галузки та відтяли його при самім корінні.

Та як розпалити вогонь замерзлими, зеленими галузками?

- Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придатуться,- глузував Добровський.

Але ще три дні тому вони мушили спалити їх.

Сабо глянув із презирством на скрипку Штранцінгера.

- Те таракало придалося б дуже на вогонь...- шепнув.

- Дай спокій,- відповів Добровський.

Оця скрипка - це його очі...

Кожний відтяв сухий шматок зі своєї одежі.

Однак огонь погас.

Сабо почав із якоюсь дивною рішучістю:

- Щоб огонь горів, не вистачить кілька онучок. На це треба цілого убрання.

Добровський глянув на нього допитливо:

- Відкіля взяти цілого убрання? Коб тут іще був труп сєрба.

Сабо відповів зі спокійною жорстокістю:

- Незабаром знайдеться між нами не один труп, менше або більше... Одначе треба, щоб це сталося вже скоріш...

- Як ти це міркуєш?..- шепнув Ніколич і з жахом подався назад.

- Віддирання шматків одержі безцільне. Сентиментальність - смерть. Тверезо думати! Сяк чи так, один із нас найскорше згине...

В поглядах товаришів вичитав Сабо мовчазне і тривожне питання й відповів:

- Ну... як уже слід мені висловитись виразно, то... один із нас мусить умерти...

При останніх словах Саба нова струя морозу, студена, наче смерть, нагло прошибла душу й тіло товаришів. Щось нараз наче обвалилося в них, і з румовищ якась несамовито люта сила почала скоро, скоро вимітати марні останки життя й надії.

Блудними очима глянули на Саба, котрий сам наче злякався своєї думки й, мабуть, у бажанні злагодити її вражіння додав після короткої мовчанки:

- Для загального добра.

Добровський глянув йому бистро в очі й вицідив поволі, крізь зуби:

- Для загального добра - гинь ти!

- Ні, я ще хочу жити. Але наш товариш Бояні радо згине. Його свідомість ледве вже блимає. Знаєте, що він забув навіть своє ім'я. Бояні, як тебе звуть?

Бояні став лебедіти, начеб усі останки його душі були на його устах:

- Я хочу жити... хочу жити...

- Жити ми хочемо всі. Та кому в голові те, що ми хочемо? Ми мусимо! Хто хоче мусити?

Настала лячна мовчанка, серед якої вони старалися розібрати цю жахливу думку у своїй гарячкою виснаженій свідомості.

- Хто з нас пожертвується добровільно для других?- напирив Сабо, повторюючи все наново свою убивчу гадку.

- Я,- перервав мовчанку сліпий.

- Я,- пронеслося глухо з уст Пшилуського.

Оба вони все мовчали.

Здавалося, що вони тепер на те тільки й відзискали мову, щоби попрощатися з життям.

Добровський сказав:

- Ти стань собі на боці, Штранцінгер. Ти святий. Нічия рука тебе не торкнеться.

- Але що з тобою... Пшилуський? - нагадував Сабо, котрий помітив, що другі, здається, годяться з його лячним наміром.

- Маєте кріс,- відповів глухо Пшилуський.

- О боже! Не дивімся на добровільну жертву наших товаришів! Пождім! Доля сама вирішить, кому з нас найскорше вмерти,- падькав Ніколич.

Всі зрозуміли.

- Хто з нас найслабший? - питав Сабо і глянув на Боянія.

Бояні затремтів, і його сині уста ще більше посиніли.

- Я даю ось яку раду,- сказав Сабо.- Не сміємо згинути з морозу, заки розпалимо вогонь. Наше тіло, те прокляте стерво, вже зовсім деревіє з морозу.

Будемо бігати і скакати довкола цього корча.

Біганням ogrіємося трохи, тоді - про мене - роздираймо наше дрантя на вогонь!

Але як я впаду й не матиму більше сили, тоді плюну на дальше нужденне життя. Тоді здеріть із мене убрання й жийте!..

Тут Сабо викривив уста з якимось дивним глуфом і додав: - Взагалі: хто з нас перший упаде і вже не встане, цей стане нам усім у пригоді.

Німий жах охопив їх.

І хоч безтямною грозою проймала їх оця думка, начеб коса смерті устряла їм у мозок, то все-таки всі вони чули,

що незабаром один із них мусить перший згинути.

Так мусило бути!

Без найменшої тіні спротиву почали людські скелети, замерзлі з морозу, смертельно вичерпані голодом, бігати і скакати довкола корча.

Лиш одна думка вводила в рух їх закостенілі ноги:

«Скачи, скачи і витримай... а то, може, твої власні товариші тебе доб'ють!»

Штранцінгер стояв набоці, пізніше ходив чотири кроки вперед, чотири назад.

Спершу могли всі ледве рухатися, опісля вже ходили жвавіше.

Ніхто не хотів zostавитися позаду других, щоб не показати, що він найслабший.

І було видно крайню напругу їх останніх сил по дико заіскрених очах, по судорожно затиснених зубах, по напучнявілих жилах на чолі, на висках і на шиї, й по барві лиця, котре з землисто-темного і брудно-сірого ставало чимраз більше фіолетним.

Нагло якась дивна сила прикувала мої ноги до землі.

Руками я заслони́в спершу очі, потім кулаками став бити себе по чолі.

Хотів розвіяти затміння, котре в цій хвилі насунуло на мій мозок, або вбити правду, що станула мені перед очима.

Бо нагло видалось мені, що мої товариші щезли і якісь дивні марева вищирили очі на мене...

І нараз якесь шалене бажання огорнуло мене:

Упасти, впасти, впасти трупом на місці або скочити у провалля!

Убити, розтоптати цього черва, що ім'я йому свідомість!..

Я станув над берегом обриву й дивлюся в глибину, повиту сірою мрякою.

Сто кроків під моїми ногами спить біла, скублена, застигла мла.

Біле ложе з великими, круглими, м'якими подушками...
Це біле ложе манить мене до себе, так манить...

Але ні.

Як зоветься та сила?

Залізним ланцом скувала мене ззаду й не пускає...

О ні, життя не має ціни для мене.

Кажеться в казці: вони за сімома горами, за сімома ріками...

Та вони десь так далеко, за таким океаном, що йому ні кінця, ні краю немає... Там вони обоє.

Та проте я аж тут їх чую. Чую маленьку ручку за собою на шиї. Тепер ця ручка вже більша. Я ж її два роки не видів!

Ці дві істоти... Ні, я мушу жити!

Відвертаюся від безодні і довкола корча скачу, скачу...

Га, га... я скачу...

Нараз Добровський кинув дикий проклін, опісля став позирати з дивним глумом на товаришів. Зареготався і крикнув:

- Он воно як! Панове, я бачу, що ви - гуляєте! Ха, ха, ха! Ось чого вам закортілося! Ну - нівроку... Значить, до танцю треба, звісно, музики...

Я вам заграю на цимбалах.

Став несамовито кламцати і скреготати зубами. Оця музика Добровського рилася у стривожені серця товаришів, як диявольський глум і нагадувала їм смерть.

- Перестань! - закликав Ніколич.

Добровський пригадав собі, як колись аранжував танці

на балах.

Усміхнувся, як усміхається смерть, і запитав:

- Невже ж ми останні, щоб на нашій забаві бути без аранжера? Ба, а де ж наші дами? Невже нам гулять без дам? Уяв'їм собі, панове, скільки балів відбувається тепер на світі, який ми давно покинули. Скільки розкішних дам крутяться в цьому менті на те, щоб марно прогуляти своє життя! А ми тут гуляємо, щоб наше життя назад вигуляти! Напруж'їм нашу хору уяву, схильну тепер і так дуже скоро до привидів і галюцинацій, і не один із нас матиме, може, забаву, з чудовою дамою. Ха, ха, ха!

- Добровський, ти, здається, збожеволів,- пробурмотів понурим голосом Сабо.

- Може бути. Та я вам одно скажу: ви всі збожеволієте, лиш я сам заховаю ясний розум, бо в мене, здається, занадто твердий череп на такі тонкості, як видіння й божевілля. Це мені дуже прикро. Ви, може, побачите балеві дами очима, а я, здається, тільки душею. Однак очима душі я більше побачу від вас.

Замовк і глянув далеко перед себе.

Стояв хвилину задуманий, опісля говорив:

- Не боюся нічого. Та не розумію, чому ця мертва тиша кругом нас і ваша мовчанка мене чогось бентежить? Усе здається мені, що серед цієї заклятої тиші нагло щось блисне і вдарить, як грім. І вб'є Штранцінгера за це, що він стоїть такий байдужий, вас - за те, що ви такі сумні, мене - за те, що я сміюся... Отже, доки в мене ще трошки сили, мушу, забалакувати ці дивні почування в собі... Я у своєму нужденному житті дуже мало говорив. Та тепер, супроти обличчя смерті чую потребу поговорити трошки... Буду словами полокати свою душу й балакати, балакати, кричати і сміятися, ха, ха, ха! Та й маю я дещо сказати світові за себе й за вас... Панове! Більше доброго тону! Більше елегантії!

Не позирайте так спідлоба, як темна ніч! Хай дами вичитають із ваших усміхнених мін, що ви хочете засипати їх компліментами!

Показував товаришам елегантність і граціозність танцю.

Дивна суперечність між його добірними салоновими рухами й між його обшарпанними, брудними латами, покритими снігом і засохлою кров'ю!

І якби вони були у світі життя й сонця, то, може, було б і дивно глянути, як його уста, все складені до іронії і глуму, ціле його запале, бліде й зелене лице з довгою, розчіхральною, рижою бородою і з вусами, наче дві розмикані мітли, силкувалися виразити приємну, солодку й готову до компліментів міну салонового льва.

- Панове, ви причепурилися не по-балевому. Не маєте поняття про хист, як і чим подобатися дамам і як їхнє серце здобувати. Де ваші лікери? Де ваші фраки? Де ваші гладенькі, товстенські й оголені обличчя? Ви хочете своїми обідраними обвислими ляхами наслідувати фраки? А де, панове, головна річ для дам: ваше тіло? Це непростима легкодушність із вашого боку, панове, що вам закортілося з вашим «я», яке важить у кожного 38 кілограмів, забавлятися в товаристві балевих дам! Невже ви, легкопері й заморожені панове, хочете служити товстобоким дамам за холодильця? Вам зібралось на охоту залицятись до жінок тільки своєю голою душею? О, ви, дурні... pardon ... скелетні ідеалісти!

- Я чхаю на всі жінки,- промимрив Сабо.

З іронічним спочуттям дивився Добровський на кожного товариша.

Зупинив очі на Пшилуськім і крикнув до нього:

- Пане Пшилуський! Мені дуже прикро, але ваш фрак надто старосвітський. Замість двох видно на нім аж тринадцять хвостів!

Дунав хвилю, опісля засміявся так, начеби відкрив якусь щасливу думку, і кликнув:

- Це нічо... це нічо... чудово... Панове! Ви самі й не догадалися... Адже ми справляємо собі масковий бал, якого ще світ не бачив... Та все-таки причепуртеся трошки, панове, відгорніть руками ласкаво сербсько-албанське національне майно, що так густо по вас лазить, бо я почну представляти вас. Хай перед вами стануть дами із самого цісарського придворного балу! Просіть їх до танцю і притискайте міцно до своїх замерзлих грудей, а вони вже вас нагріють куди ліпше, чим не знать який огонь.

Бояні і Ніколич, які весь час дивилися на Добровського, наче приковані його очима і словами, витягнули руки, начеб хотіли пригорнути когось до грудей.

Їх виснажені обличчя, несамовита усмішка, та ще більше рухи-обійми їх рук наповнили мою розболену свідомість наглим острахом. Я відвернув очі від обох товаришів і шукав в очах Саба успокоєння. Одначе він так понуро дивився, начеб в найближчій хвилині мало все завалитися. Я звернувся до Добровського, однак не був у силі промовити до нього. Мов поражений стояв я, й мене мучила тільки одна думка: чи Добровський зійшов з розуму, чи ні? І наче спогад із вимріяних країн і одночасно, мов холодний жах із замерзлих, понурих печер, рилися в мою душу слова Добровського:

- Ясновельможні дами! Маю за честь представити вам одно вельми цікаве товариство сімох людей, котрих доля вирядила в далекий світ по ділам смерті. Серед шляху нам, вибачайте, знудилось, і ми справили собі між небом і землею, серед хмар і снігів вельми романтичний бал, на котрий маємо честь запросити вас, ясновельможні дами. Прохаємо перейти ласкаво зі своєї золотосяйної цісарської палати до нашої балевої залі. Вона теж дуже гарна й далеко

обширніша від вашої. її стеля - безкрає небо, її стіни - сніжно-білі скали, її поміст - замерзлий сніг, білий, як ваші вельможні декольте. Ми маємо чудову музику й оригінальний буфет, який різниться від вашого буфету лиш оцею дрібничкою: не ми його, але він нас хоче пожерти.

Заклацав зубами й показав недалеку безодню.

- Моє ім'я доктор Добровський, людина, що не робить собі нічого ні з голоду, ні з холоду, ні з життя, ні зі смерті і сміється, вибачте, ясні дами, трошки із вас, розуміється, в межах пристойності.

Пан четар Штранцінгер...

Тут урвав і глянув на сліпого товариша, що стояв набоці, байдушкий на всі радощі і, здається, на всі болі.

Дивився на нього й на його сліпі очі й нагло вхопився за горло, опісля закашляв, наче хотів прогнати щось, що вийшло з душі і здушило йому горло. Стрепенувся і казав далі:

- Оцей пан, що тепер дивиться в сторону нашого буфету, зоветься пан четар Пшилуський. Все нахмарений, якийсь черв'як його точить, мабуть, погнівався з кимось та й завдає собі, сіромаха, через те великого жалю. Дітвак. От що! Пані будуть ласкаві! з чисто гуманних причин, ну і, для власної приємності (це головна річ), закрутити йому голову, а то манколія його з'їсть. І прошу не дивитися криво на нього за те, що його балевий стрій не зовсім по моді, але ви, здається мені, догадуєтеся, з якої це причини...

Пан доктор Оглядівський. Гуляє нині, мабуть, перший раз у життю. Дуже вразливий на тепло жіночого серця, особливо в сьогоднішніх зимних часах. Але шукає того тепла тільки у своєму родинному гнізді. Докажіть йому, ясні дами, що й деінде є теплі кубелечка...

Пан четар Сабо, дикий син угорської пусти. Великий і небезпечний заведія... Дама, що його покорить, отримає найвищу медалью.

Пан четар Ніколич, сентиментальний молодик, чиста по-тіха для вас, високі дами.

Пан четар Бояні, дивна людина, що наслідком різних неприємностей в Албанії забула своє ім'я. Хорий, виснажений, в гарячці нахилився над студеним потоком, щоб напиться води. Та, замість зачерпнути води в шапку або в пригорщу, він цілий шубовсть у воду! Ми його витягнули, але він забув забрати з води своє ім'я. Постарайтесь, ласкаві дами, щоб він назад собі його пригадав, а то жодна дама не зможе стати йому законною жінкою.

- Бояні,- крикнув Добровський,- твої уста дуже посиніли. Обійми кріпко найкращу принцесу і цілуй її рожеві уста голосно і пристрасно доти, доки твої безкровні уста не запашать огнем.

Бояні обняв воздух перед собою і цілував міцно, аж ляскіт було чути.

Добровський дивився на нього й говорив більше до себе, ніж до других:

- Чому я нічого не бачу? Невже ж ілюзія не для мене? Хіба ж усе життя не ілюзія? Заздрощі мене беруть...

Добровський скакав, як навіжений.

Пристанув на хвилину і глянув на чорне небо та в недру. На його обличчі боролися біль і гордість чоловіка, що кинений у прірву буття, відчуває всю грозу своєї безсильності.

Засміявся глумно й закликав:

- Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню. Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибіню людського страждання!

Тоді боги стали б людьми, а люди братами.

Кожна тінь старалася наслідувати несамовиті скоки Добровського. Це було тяжко і вдавалось тільки Сабові, котрий після Добровського мав ще найбільшу силу. Але на короткий час інстинкт життя показався так могутнім, що всі скакали з однаковим розмахом.

Мов сонні марева, що душать сплячого й виривають із його грудей крик жаху, так виглядали їх обличчя під час танцю.

Серед тих облич, подібних до обличчя смерті, лиш очі мерехтіли дивним огнем і безмежним бажанням життя.

Слабий усміх тих очей і їх огонь із-за того, що танець збуджував надію до життя, становили тим яскравіше противенство до завмираючого лиця.

Сабо почав із ознаками злобної нетерплячки дивитися на своїх товаришів.

Глянув на мене.

Здавалося мені, що його очі так і питали:

- Коли ж уже... один із нас...?

Доки будемо чекати?

В першій хвилині я мав вражіння, що не мій товариш глядить на мене, а смерть.

Я хотів крикнути, як кричить кожна людина, котру мучить чорна мара, але схаменувся й запанував над собою.

- Ти думаєш,- казав я до нього,- що я не зумію так гуляти, як ти? Ось поглянь!

Я став скакати так само, як він.

А щоб дати ще більший доказ, яка в мене сила й бадьорість, хоча смертельна втома й жах мене мучили, я тремтячим, завмерлим голосом заспівав веселу народну пісню.

Сабо відвернувся від мене і став тепер скакати все напрооти Боянія та дивився йому вперто й визиваюче в очі.

Ледве живий Бояні, який ще слабо переступав з ноги на ногу, все спускав очі, бо за кожним разом, як поглянув на Саба, смертельне тремтіння проймало його.

Але й зі спущеними очима чув він у своїй слабій свідомості, як погляд Саба клався кам'яною плитою на ціле його тіло й забирав йому останки сили.

Вкінці Бояні зважився спитати його слабим голосом:

- Чому так дивишся па мене, як сатана?

Сабо не обізвався, тільки більше вп'ялив у нього свої убивчі очі.

Боянія опанувала тепер лиш одна думка: хай нагло, в одну мить, мов блискавиця, щось ударить і раз на все загасить у нім усяке почуття болю, боязні й терпіння.

Він задивився на наймогутнішу гору і тремтить, мов блудний огник серед п'їтьми та шепоче:

- Хай упаде... роздавить... кінець... супокій...

Раз у раз повторює ті слова.

Нараз йому здається, що могутня гора розгортає чорні хмари й суне просто на нього.

Він хоче кинутись на землю й чекати, аж гора впаде й роздавить його.

Нагло побачив перед собою очі Саба.

Спотикнувся й упав.

Божевільний жах його обхопив, що не гора, лиш людина несе йому смерть.

Це додало йому нової сили.

Зірвався, як малий хлопчина, наче м'яч, відбився від землі і став, гуляючи, кричати:

- Вона мені ногу підставила. Але я її копну... копну!.. Ха-ха-ха!

Копав її і посував у напрямі кручі.

Шалений танець найслабшої тіні наче заразив других.

Навіть Пшилуський, котрий здебільшого стояв над прірвою й шукав її безмірної глибини, пустився в танець і все з понурим виразом лица кричав:

- Проч від мене, розпуснице!

Кожний старався закричати чийсь кроки, що поволі, глухо, зловіщо вже наближались.

Це був крик людей, що в густому пралісі опівночі хочуть прогнати від себе щось, що серед заклятої, таємної тиші чатує й ось-ось кинеться на них.

Бояні сміявся: «Я її пхнув у безодню», Ніколич белькотав: «Ти моя, ти моя», Пшилуський: «Геть від мене», Сабо кляв по-мадярськи, Добровський скреготав зубами, а я повторяв раз у раз, сам не знаючи, чому: «Сонце... сонце...»

Тільки Штранцінгер стояв осторонь, наче статуя й мовчав.

Як перекотиполе, гнане бурею, як соломки на хвилях розшалілого моря, так кидалися людські тіні в дикім танці життя і смерті.

Їхні смертельно-тривожні обличчя, схожі на брудно-сірі, зелені й фіолетні черепки із глини, які ось-ось розсипляться, їхнє дивне гукання та дика, душу роздираюча музика Добровського будить почуття, що нараз земля розступиться під ними й небо впаде на них.

Щось невідоме, як тайна буття, безмежне, як вічність, визирає з їх очей і з кожного їхнього руху.

Що це?

Маленька іскра.

Вона росте й вибухає могутнім огнем, який обіймає все-світ. Всесвітній огонь життя горить над все-світньою безоднею нічогості.

Хто перемаже?

Нараз мені здається, що моя свідомість знаходиться десь назовні, поза мною. Сон чи божевілля?

Чи якийсь явище, можливе тільки тут, у цій темній западині?

Щось кружляє мені коло вуха й силкується втиснутися всередину... якась жахлива муха... вона несе смерть...

І в бринінні тієї мухи чую раз у раз:

- Ніколи... ніколи...

Відганяю рукою цього потвора.

Та в найближчій хвилі знов чую зловіще бриніння...

Тікаю на край кручі і вичерпаний, безсильний сідаю.

І знову вона бринить і гуде, як далекий невгомний го-мін похоронного дзвона:

- Ніколи... ніколи... ніколи...

Але згодом те несамовите бриніння й гудіння віднімає мені почуття жаху й успокоює мене.

Я починаю радіти, що ця потворна муха, цей демон, бог, диявол, цей хтось знає, що ми тут, що люди тут.

Значить, десь у пеклі, а може, на небі в безодні... десь під хрестами на цвинтарі... десь у сумній пустці безконечній є ще хтось, є ще щось, що думає про нас...

Пусте, байдуже, що таке думає... Але думає про нас...

Може, це наша доля?

Доле, доле!

Невже з цього хаосу не вернути нам назад до життя, на шлях сонця?

Яка сила в тому мертвому світі зуміє вирвати нас із цього замерзлого пекла? Нема такої сили. Немає нікого. Бог прокляв нас.

Демони тільки ждуть на нашу загибель. Всі великі й добрі сили відцуралися нас. А може, є ще на небі... в воздуху... на землі які маленькі, ангельські істоти, що мають

яку-небудь цілющу силу?

Може, ці маленькі ангели могли би врятувати нас?. Може... ах!

Сину, мій сину маленький! Молися, сину, молися за батька! Може твоя молитва невинного ангела проб'є скам'яніле склепіння небес.

Бо тяжко твому батькові, ох, коб ти знав, сину, як йому тяжко вмирати, не побачивши тебе востаннє.

Нараз Бояні заплакав і закликав:

- Мамо моя! Де ти?

Перестав скакати і плакати та задивився в дебру, і його очі шукали чогось по сірому морі хмар.

Почувши плач Боянія, Добровський сказав:

- Коли з тебе мужчина, чоловіче, то ніколи не плач!

Я побалакаю, для приміру, з дамою, що була колись моєю милою.

В цій хвилині Пшилуський, що стояв на боці і з якимось болючим отупінням дивився перед себе, обернувся до Добровського.

Перший раз його німа байдужість розвіялась, і він з якимось таємним зацікавленням упер свої очі в Добровського та став його слухати з такою напругою і з таким скупченням усіх своїх сил, начеб найближче слово Добровського мало йому принести визволення або смерть.

Одначе Добровський не помітив цієї дивної уваги Пшилуського й говорив:

- Так тямлю мою останню стрічу з нею, що здається, бачу цю жінчину тепер перед собою.

Ласкава пані! Ви мене не пізнаєте, бо я замаскований. За крихітку тепла вашого серця я віддам вам увесь огонь, який так і бухає вулканом із цілого мого «я». Цей огонь у мені так жагучий, що я хотів би пригасити його трошки

струєю сліз. Та, на жаль, мої сльози замерзли. Я йду в далеку дорогу, з котрої ніколи не верну. Подайте мені на прощання свою біленьку й пухкеньку ручку. Не хочете? Ви злякалися моєї руки? Кажете, що це рука кістяка? То позвольте себе поцілувати, так, як я колись вас цілував. Ви крикнули з остраху. «У вас замість обличчя мертвецькіями»,- кажете. Адже ви знаєте, звідкіля у мене мертвецькі руки і щоки? З грому гармат, із тяжких ран душі й тіла, з голоду й розпуки вони. З героїської боротьби за ваші товстенські щоки й руки, за ваші золоті намиста й жемчуги.

Та коли я гинув серед куль у ямі, вам не стало терпцю ждати на мене.?

І ви кинулись на шию гладенькому галапасові, котрий ніколи навіть пороху не нюхав.

Тямите, як я, загартований жовнір, плакав перед вами?

А ви відповіли на мої сльози:

- Іди собі до чорта!

Від цієї хвилини я ніколи не плачу, тільки сміюся, сміюся й кепкую собі з життя й зі смерті.

Однак моя душа все плаче за втраченою вірою в жінчину і в людину.

Під маскою у мене тільки душа. Тіла у мене немає...

Але ви не побачите моєї душі й не вчуєте її плачу, бо тільки душа може побачити, відчутти й розуміти душу.

Ви тікаєте від мене?

Тут Добровський обернувся до товаришів і кричав:

- Дивіться, з яким презирством вона відвертається від нас! Не плач, Бояні, не плач перед салоновою дамою, бо її ніжні уста скривляться з відразою самички на вид твоєї слабодушності. Не сльози, не душу, показуйте дамам тіло, м'ясо, обвинуте наймоднішим платтям, обвішане блискучими світильцями й підшите все рухливим, солоденько-змісловим, безмізким гіустомельством! Тоді жінки будуть

вічно ваші - на короткий час...

Добровський обернувся знов у сторону своєї колишньої милої і запитав її:

- Не скажете навіть одного слова на вічну розлуку?

Га, кидаю на вас найтяжчий проклін: хай вам доведеться погуляти так само, як нам ось тут.

Замовк і блукав очима по скам'янілому морі мраки.

Може, шукав там весни своєї душі?

Серед виру танцю, крику й почувань тяжко ставало розібрати, де кінчився розум, а починалось божевілля.

Бояні, смертельно вичерпаний, не міг далі скакати.

Стояв і дивився в безодню, а його очі блукали по застиглих хмарах.

Однак мороз примусив його знов скакати.

Зробив кілька кроків і упав.

Тепер не був уже в силі зірватися легко на ноги.

Боровся довго з божевільним виразом очей і ледве підвівся навколішки.

Клячучи, глянув знов на море хмар, і нараз його очі заблисли радісним огнем, а його уста усміхнулись,

Він простяг руки до далекої блідо-синьої мраки й почав кликати:

- Пальмо, пальмо!..

Вже рік я тебе не бачив...

Як я тішуся тобою!..

Хтось під пальмою на морі...

Човен відбиває від берега... в нім сидить...- боже!..- моя мати!

Гляньте!..

Вона пливе прямо до мене...

Мамо, я, твій син, я тут!..

Я не буду ждати... Скочу в море...

Я попливу тобі настрічу...

Останнім зусиллям зірвався на ноги і прибіг на край безодні, щоб кинутися в глибину.

Але Сабо, що пильно слідкував за ним, ухопив його миттю поперек і не допустив до скоку у провалля.

Бояні впав на землю.

Не міг уже встати.

Жах, розпука й божевілля кричали з його уст:

- Смерть!.. Смерть!.. Боже!.. Зглянься!..

Вони всі станули довкола нього, понурили, голови й мовчали.

Благальними очима дивився Бояні на кожного товариша.

А коли його погляд зустрівся з очима Саба, він прошиваючим голосом закликав:

- Мамо моя!.. Рятуй мене!.. Рятуй мене!.. Ця людина хоче вбити мене.

- Не думай так про мене, товаришу. І з мене людина,- сказав Сабо і глянув на Бояні очима, в яких замерехтіло сяйво співчуття.

Коли Бояні побачив іскру людяності в його очах і почув його теплі слова, велика ясність засяяла в його очах і на обличчі.

Він витягнув до Саба свою руку, що подобала на марний, брудний кусник льоду, й озвався до нього м'якими, лагідними словами:

- Любий Сабо, подай мені свою руку!

Тепер я не боюся смерті.

Кілька хвилин його очі дивилися на товаришів супокійно й погідно, майже радісно, наче кусник синього неба, що показався несподівано над землею серед дикої боротьби стихій.

Нараз якась тінь лягла на його обличчя, й він обізвався

тремтячим, ледве чутним, уриваним голосом:

- Прошу вас, товариші: як побачите мою матір... як моя мати питатиме вас за мною... то скажіть їй, товариші, скажіть їй, що... що ви мене ніколи не бачили... й ніколи не чули... нічого про мене...

Коротке хлипання струснуло ним.

- Ні, ні... товариші... не кажіть їй так... перекажіть моїй матері... о, боже... що мені, бідному, їй переказати...?

Привітайте її гарно від мене і... скажіть їй якесь... любе, добре слово від мене...

І скажіть їй, товариші, що я вмер... у теплій хаті... на білій постелі...

Всі останні сльози закрили йому очі у глибоких ямах.

Прошу вас, товариші... допоможіть мені встати...

Товариші підняли його.

Синьою, опухлою рукою обтер очі.

Глянув на сірі хмари й закликав, здивований і розчарований:

- Нікого не бачу...

Невже я у сні бачив матір?..

Мамо, не пливи до мене!..

Бо як побачиш мене... то серце тобі з болю трісне...

Будь здорова, мамо... й не плач дуже... за мною...!

Товариші поклали його легенько на замерзлий сніг.

- Зимно мені... зимно... зимно...

Прошу вас, товариші... добийте мене... хай я... довго не мучуся...

Добровський потішав його:

- Не бійся, товаришу. Ти зараз заснеш, і весь твій біль мине.

Незабаром ми всі заснемо, і всім нам разом із тобою буде добре.

Незадовго Бояні заснув і - було йому добре.

Його мати таки прийшла до нього.

І у сні не чув він болю, не видів смерті, лиш усміхався радісно, бо його лице чуло биття серця в теплій матерній груді.

Вони стягнули з трупа товариша убрання й розпалили вогонь.

Довго слухали вони мовчки шипіння вогню з похиленими головами.

Їх душі полинули в далекі країни.

Осінньою рососою падали на вікна білих хат.

Незримими ангелами витали в кімнатах над людськими головами.

І цілували їх на привітання й на прощання.

Після довгого мовчання вони глянули на труп товариша.

Лежав висохлий, тонкий, наче тріска.

Його грудна клітка паче роздерла блідо-зелену, шкуру, і ребра дивилися сумно, наче голі жебраки, на чорний, понурий світ.

Набресклі фіолетні ноги й руки відбивали дивно й лячно від цілого тіла.

І його посиніле лице опухло.

Але смерть не встигла стерти з нього радісної усмішки, яка наче розлилася по цілім обличчі й дала йому лагідний, милий вираз.

І здавалося їм, що його застиглий усміх ніби говорив до них:

«Товариші, тепер я щасливий...!»

І як дивилися на мерця, на устах кожного блукало невимовлене питання:

«На кого прийде черга тепер?»

Важке мовчання перебив Добровський:

- Оце має бути людська доля! Вродилася людина, плакала, сміялася, співала, навчилася ходити і причимчикувала, сердешна, аж сюди, щоби після найстрашніших мук покластися тут, у тій проклятій льодовій пустині на спочинок.

- Та проте він лежить усміхнений,- замітив Ніколич, глянувши на нього.

- Ця усмішка - це, мабуть, іскра щастя... хвилина божевілля серед безтямного болю дала йому цю іскру,- зауважив Добровський.

- Невже ж і нам присуджене таке щастя? - спитав Ніколич і здригнувся.

Добровський дивився довго й нерухомо в огонь.

Однак його очі, здавалося, не бачили вогню.

Вони блукали по глибоких нетрах його душі й наче шукали чогось.

Вкінці він поглянув через огонь у спокійну, замерзлу даль і сказав наче до себе самого:

- Прокляте те життя, в котрому слабший мусить згинути, щоб дужчий міг жити.

II

Вони сидять довкола вогню й чують, як нове, давно забуте життя починає струєю литися в їхні жили.

Шипіння вогню вражає мило й солодко їх уха, як пестливе щебетання дитини.

Вони не проміняли б слів огню за найкращі мелодії чудової музики, бо вона була б тепер тяжким роззвуком для їх замерзлої душі.

Пісня палахкотіючого вогню будить почування й думку.

Наче в'язні з тяжкої тюрми, вони тікають зі зболілої ду-

ші.

Мов птиці у вирій, вони летять у далекі країни.

Уява, що прагне тепла і світла, дивно їх малює.

Ні сніг там не біліє, ні мороз не тисне, ні людські сльози там не ллються.

Вічний мир і тихе щастя там царюють.

Синє небо нахиляється з любов'ю над зеленою землею.

Там усе благословенне літо красується, там вічно сонце сяє.

А те сонце так велике й могутнє, що півнеба заступає.

І так любо гріє, так розкішно пече... пече...!

Світло безбережною повинню розлилося по зелених: полях, завітчаних лугах і по селах, що ховаються в зелені садів, ніби зі сонцем у піжмурки грають.

І ясне проміння лягає відпочити на верховіттях темних лісів.

А там, на блакитному крайнебі, під задуманим, темним лісом, на зеленому рядні буйних трав синє повітря в розкішній жарі сонця тремтить... тремтить...

Сонце любить людей. Сходить із неба й ховається в їхній душі.

І де є серце, там сонце світить.

Люди ховаються між білими квітками в зелених травах, сміються до сонця і благословляють його.

Та деякі люди не хочуть одпочивати на сонці.

Беруть маленькі діти на руки, і йдуть у сад, і сідають у тіні вишень і яблунь.

Понад сніжно-білі шпилі гір, понад скам'янілі сизі хмари душі тіней мостять шлях і тим шляхом за щасливими людьми в країні сонця свої думи, свою тугу шлють.

І зникають безкраї простори, розвивається сиза мла, й країна сонця виринає, як ясне видіння перед тінями і мріє

на крайнебі перед ними...

І крізь серпанок проміння і мрії очі бачать: хтось сидить із похиленою головою... хтось клячить і руки до неба здійсмає... хтось дрібний лист пише... хтось очі обтирає... маленький хлопчик дивиться комусь пильно в вічі... певно, питає:

- Мамо, коли тато до нас верне?

Нараз усі мрії сполохав, наче пташки, дивний і тривожний голос сліпого:

- Не тікайте від сонця! Не ховайтеся в тіні! Злякався власного голосу і прокинувся з просоння.

Сліпими очима глянув із зачудуванням на товаришів та тривожно запитав:

- Де ми?

Вони здригнулися.

Здавалося, що душі безлічі людей, котрі лежать на безмірному цвинтарищі буття і в могилі ще страждають, вийшли з могили опівночі й питають:

- Де ми?

Я глянув на його обличчя.

Воно так виглядало, начеб не було вже з цього світу.

Хоча цій людині було доперва двадцять чотири роки, то її сліпі очі, її зеленово-землисте, глибокими ямами й морщинами пооране лице, посивіле буйне волосся зробили її старцем.

Колись у його великих і гарних, мрійних очах ясніли іскри молодості й запалу до високих поривів і змагань.

Ні, неможливо, щоби ця людина мала на віки вічні бачити тільки тьму перед собою.

Чому миш, кртиця, гадина любується світлом сонця, а

людина ні?

Здається, що віки вже протекли, як це було.

Гарматні кулі розривають землю і людей.

Кругом нас пекло, божевілля, смерть.

Кожна людина вмирає тисячу разів в одній секунді.

Він один лежить у ямі супокійно.

А його очі - о, не забуду ніколи його очей!

Вони дивляться так лагідно й любо кругом, наче хочуть несвідомо зворушити скам'яніле небо безмежною добро-
тою і красою людського серця.

І хочуть показати темряві всесвіту й лукавості богів не-
вмируще сонце й надію людського духа.

Та тепер у нього темні ями замість очей.

Жорстокість людей і неба видерла йому ці добрі, лагідні
очі!

Ціла його постать, покрита безліччю дірявих лат, його
висохлі пальці на синіх руках - все те становить не образ, а
втілення якогось так невимовного, бездонного моря, що
немає слів, немає людської мови, щоб його висловити.

Я дивлюся на нього, й біль коле гострими шпильками, як
мороз, мою свідомість.

І гаряче співчуття до нього запалює моє серце.

Мій любий, сліпий брате!

Твій біль, заклятий у вічне мовчання, порушить, здаєть-
ся, холодне каміння, а не зворушить лукавої сили ні на не-
бі, ні на землі.

Чому мої руки безсильні вивести тебе з цього ледяного
гробовища?

Чому ми всі тут такі безпомічні, а ти, святий брате, най-
нешасніший між нами?

І дивне бажання охоплює мене:

Якби я був можновладцем, царем, богом, я впав би в порох, у сніг, у болото на землю перед оцією людиною на дні буття, цілував би їй ноги й руки і прохав би її прощення за всі безмірні муки, в які я її кинув своїм самолюбством і жорстокістю!

Я, дар, бог, плакав би перед ним, як дитина через те, що я на невинний цвіт його весни поклав зиму старечості й руїни, знищив йому промінь світла і його духа для майбутніх поколінь і кинув його, наче грудку землі, мов камінчик, як пилінку, жорстоко, безцільно на поталу заглади й нічогості!

Та ні.

Навіть грудка землі, камінчик, пилінка, темна пустка безодні - вони мають якусь ціль і призначення.

На грудці землі зерно зійде, камінчик дорогу вистелить, пилінка заступить світло чоловікові, безодня спинить йому шлях і пожере його.

Яку ж ціль, яке призначення має він, я і всі ми ось тут?

Хто мені на те відповідь?

Де тебе шукати, небесна сило?

Чи в опарах людської крові?

Чи в димі світового пожару?

Чому так байдуже дивишся?

Чому проклято мовчиш?

Та бог, замерзлий цвинтар природи й навіть сама смерть - усе оглухло й оніміло.

І моя замучена, окривавлена душа блукає, мов сліпий жебрак, чорними, бездорожними пустарями й даремно питає:

- Де сонце?

- Ти зітхаєш, Ніколич, чи ти також покинув когось... там... далеко?..

- Батька й матір,- застогнав Ніколич, і по морщинах його молодого обличчя покотилися сльози.

- У мене немає нікого,- випередив Сабо з гірким усміхом моє питання.

- Ти щасливий,- сказав Ніколич.

- Так думаєш? Самітна людина ніколи не може бути щаслива,- відповів Сабо коротко й байдуже, наче без чуття.

- Ніхто не тужить за тобою... і ти не знаєш туги... будь задоволений,- зітхнув Ніколич.

- Хто у тебе, Пшилуський?

- Діти.

- А дружина?

- Єсть і нема.

- Як це?

- Не питай.

Пшилуський застогнав, упер очі в огонь та понуриг глибоко голову.

Я глянув на сліпого товариша й затремтів.

Навіщо я питаю товаришів за рідню?

Я не смів питати...

Адже він усе чує...

Здається, що він уже переболів страшну долю своєї рідні і свою власну.

І сидить тепер, як живий, скам'янілий пам'ятник на гробі свого власного життя.

Не буди його болю, що спить.

Це був би злочин... злочин...

- Коли моє тіло замерзло,- казав Ніколич,- то мій дух тільки про те й думав, як урятувати життя. Тепер мені трошки тепло. Та що з того? Важкий камінь лягає на душу й давить, давить. І не знати, що більш болюче: чи мороз, чи біль і туга за людьми, котрих уже, здається, не побачу ніколи.

Глянули на сліпого товариша, що сидів тихо й був наче без душі, й довго мовчали.

З яруги перед ними виринула знов біла хмарка і знімається вгору, поволі, легесенько, наче лячно їй, що серед заклятого спокою й омертвіння природи лише вона одна являє собою рух і життя...

І омліла на своєму шляху й висить нерухомо між небом і горами.

Ніколич глянув на шлях, яким усі вони прийшли сюди.

Далеко на небосхилі появилася велика, дивно таємна тінь і поклалась поперек дороги, яку люди витоптали у снігу.

- Товариші,- шепотів Ніколич,- подивіться там... на цю дивну тінь на нашому шляху... шлях і тінь поперек... це хрест... великий, могутній хрест...

Що значить цей хрест?..

Що він означає?..

Дивилися мовчки на цей понурий хрест і прислухалися до зловіщого шепоту душі...

Не знаю, чому цей таємний хрест на шляху нагадує мені біг часу?

Який день сьогодні? Я вже не знаю.

Час перестав уже існувати для мене.

Немає для мене будучності, не стоїть за мною минувши-на.

А теперішність?

Це кривава точка межі двома вічностями.

Це рана, що росте чимраз більше вглиб і вшир і своєю блідою кров'ю закриває мені все майбутнє і все минуле.

Може, це правда, а може, це тільки так мені здається:

Вже минуло, а може, небаром мине три роки, як мій син прийшов на світ.

Де ти, мій сину, тепер?

Не смію питати, чи ти здоров, бо не знаю навіть, чи ти живеш, моя дитино.

Як легко було б мені на серці, якби я знав, що ти, сину, разом із матір'ю, що ви обоє живете здорові.

Тоді я не почував би себе тут таким нужденним і опущеним, хмари не видавалися б мені так понурими, ледова пустиня не була б для мене така студена, така безкрая.

Бог і люди прогнали мене від себе, покинули, забули мене.

Моя душа роздерта тисячними ранами, моє тіло кинене повільній і певній закладі на поталу - ось як, сину, довелося мені, твоєму батькові, святкувати твої родини!

Коли думаю про тебе і про твою матір, сину, боюся, що розпука доведе мене до божевілля, коли я ще досі не збожеволів.

Скажіть мені, люди: де вони обоє?

Чи вони живуть?

Даремне питання.

Мої товариші убогі, нужденні так само, як я, й не знають нічого.

Мовчать гори, мовчить снігова пустиня, мовчить буйний вітер, не віє з далекої України.

І ти, моє серце, засни!

Та проте як дивно!

В самім куточку мого серця притаїлося щось.

Воно мале, марне, бліде.

Це надія.

Може, неприятель, який залляв мій край і вдерся в мою хату, пригадав собі, як я побачив мого сина на руках матері, що і йому довелося покинути жінку й дитину, й ця згадка спасла мою дружину з дитиною від ганьби і смерті.

Лиш одно мене лякає.

Чорна змора мучить мене днем і ніччю.

Все стає мені перед очима жахливий образ смерті, який я бачив у Мункачі. [1]

Боюся назвати по імені цю страшенну пошесть.

Не можу дивитись на тих жовнірів із запалими, почорнілими обличчями.

Вони висідають із поїзда, який привіз їх сюди з моєї рідної землі.

Ніхто не сміє приступити до них, привітати їх.

Лиш пес біжить їм настрічу.

Хтось крикнув... хтось стрілив, пес жалко заскавулів і тікає.

Звір'я мусить заплатити ранами за своє прив'язання до людини.

Бо навіть собака не сміє зблизитися до хорих на холеру, щоб їх привітати.

Жовніри кладуться на землю біля поїзда і в'ються в судорогах.

Вкінці хтось являється й успокоює їх... Смерть.

Може... моя дружина з сином...

Ох, зимний піт виступає мені на чоло...

Геть від мене, пекельний привиде!

[1] - Мункач - Мукачеве.

Не муч мене довше!

Люди, люди!

Тяжко мені, тяжко!

Та хоча ця змора доводить мене до божевілля, то я таки не можу повірити, що ти, сину, вже не мав би жити, не може мені в голові поміститися думка, що твої рученятка, які колись так міцно обнімали за шию батька, вже застигли і спочивають непорушно в холодній, сирій землі.

Ні, ти живеш, мій сину, разом із матір'ю.

Так, ви обоє живете.

Я цілую твою маленьку головку, мій сину, й желяю тобі, щоб ти ніколи не зазнав долі свого батька.

А як виростеш великий, не будеш тужити за мною, як я за тобою, бо не зможеш пригадати собі, що й ти колись мав батька й бавився та сміявся на його руках.

Мати скаже тобі, що твій батько згинув на війні, і ти будеш із пошаною згадувати моє ім'я.

А як запитаєш матері, де моя могила, то мати скаже тобі зі сльозами, що твій батько спочиває десь далеко, серед буйних степів великої України.

Ані мати, ані ти, мій сину, ви обоє не знатимете, що я не лежатиму в нашій рідній українській землі,- тільки десь далеко на чужині вовки-сіроманці розірвали й рознесли мої кості по албанських нетрах, покинутих богом і людьми.

Будь здоров, сину мій,- навіки.

Навіки?

А може, я тебе й матір знов побачу?

Ах, що це за думка?

Я тебе й матір побачу...

Яка чудова мрія!

Я тебе й матір побачу!..

Невже ж це не божевілля думати про те, що зі світового пекла, в яким усе людство карається, і з цієї холодної безодні, в котрій я тепер гину, я вийду живий і знов побачу вас обох живими і здоровими?

Давно вже це було, як я, сину, отримав останній лист від твоєї матері.

Написала мені, що коли запитала тебе, де тато, то ти глянув своїми синіми оченятами задумано далеко перед себе, показав своєю малою ручкою кудись і сказав:

- Там.

І тепер, скоро тільки гляну на оцю чорну гору, що понуро і грізно бовваніє переді мною, то все здається мені, ніби чую, як ти говориш:

- Там...

Ох, сину мій!

Там на тій горі сидить смерть і вже простягає свої руки по мене.

Доле, доле!

Облегши мені мій безтямний біль!

Хай я бодай у сні побачу мого сина на руках моєї дружини!

Коли ж мені таки судилося вмерти тут, то хай я перед смертю збожеволю й бодай у хорій уяві мрію про своє родинне щастя, до котрого ти на все мені загріснула браму, доле моя!

- Я не тужу за ніким,- сказав Добровський.- Проклинаю цілий світ і серджусь навіть на своїх родичів. Навіщо вони привели мене на світ? Невже це нужденне життя варте то-

го, щоб його цінити й за ним тужити? Не світить сонце нам ось тут, то взагалі не світить. Та найбільш болюче те, що в людській душі погасло світло ідеї. Сучасна війна обнизила людей до рівня найдикіших звірів. Найдикіше озвіріння охопило тих мужчин, які ані разу не конали в огні боротьби. Та вже в найглибшу безодню душевної гнилі впала найбільша частина жінок, які своєю брехливістю, облудою, жорстокістю й безмежною жадобою гроша та своєю все свіжою різноманітністю статевої розпусти перейшли тисячу разів найдикішого мужчину - хама. За що ми боролися? Яка ідея цієї світової війни? Я вам скажу. Ми проломали сербський фронт і сунемо, як море, вперед. На сто кроків переді мною бачу ось яку картину: на землі лежить сербський жовнір, а мій капрал б'є його обома руками раз у раз у лице. Підходжу близько й виджу, що серб уже давно мертвий. Розлючений кричу до свого капрала:

- За що ти б'єш у лице трупа?

- За те,- каже він,- що ця сербська собака не має ні сотика в кишнях.

Ось вам ідеал всякої війни! Ось вам образ людської душі!..

Із-за великої втоми мені приходилось тяжко говорити. Та все-таки я мусив запитати:

- Добровський! Що ти зробив із тим капралом?

- Я пустив йому кульку в лоб.

- Отже, тебе аж надто обурило людське озвіріння. У твоїй душі, значить, і в душі багатьох людей живе ідея людяності й добра. Ця ідея - це поки що іскра під попелом людського самолюбства і звірячості. Та прийде час, і ця іскра вибухне могутнім огнем і спалить до тла попелище ладу, опертого на звірячій боротьбі людини з людиною й народів з народами.

- Якщо попіл не загасить перед тим цієї іскри,- сказав

Добровський.

- Ось тут між нами,- озвався Ніколич,- заступлені австрійські народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А проте, ми, їх сини, співчуваємо собі тут, наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братньої прихильності й любові.

Добровський мовчав хвилину, опісля озвався з гіркою Іронією:

- Яка ідея привела нас в албанські нетра? 45 000 трупів невинних батьків і синів на шляху смерті! Якій ідеї потрібні наші муки й наша смерть? Вона вже тут на нас чатує. І ще нині нас усіх задушить крайно трусливим і жорстоким способом!

І не умремо ми навіть так званою героїською смертю, тільки погибнемо тут, наче сліпі щенюки, кинені у стухлу, замерзаючу саджавку! І якщо сюди заблукають колись ситі прогульковці, то про наші кості заговорить найперше, наприклад, така дама, у котрої буде замість душі здоровий питльований книш, який її так розіпре, що вона буде похожа на ходячий тілесний бомбаст.

Ця жіноча діжа смальцю зашкварчить:

«Ті кості не роблять на мене вражіння ні як пережиття, ні як літературна тема».

Хвилину думав Добровський, потім зітхнув:

- Тяжко конати серед грому гранат, серед голоду й холоду, а ще тяжче жити серед нікчемності й хамства сучасних людей. З цієї причини я, товариші, присягаю вам: коли яким чудом застане хтось нас тут іще живими і схоче рятувати нас, то я скочу в дебру. Я не хочу назад вертати в озвірілий світ.

Знов замовк, опісля глянув на хмари й на товаришів і сказав:

- Якби я був найвищим єством, яке сплодило світ і життя, то, дивлячись на діла своїх рук і на ваші муки, я запався

би зі сорому на саме дно пекла.

Маю тільки одно бажання до життя: заки засну, хотів би наситити клятий шлунок невеличкою мискою якої-небудь теплої страви... І коли б я був Шекеліром, то сказав би тепер щось, похоже на оце: - Десять царів за один український пиріг...

III

Доки їх тіло, зцілене морозом, боролось при допомозі вогню зі смертю з зимна, доти всі інші болі наче сховалися в тіні й чатували на догідну хвилину.

Та тепер, коли тіло вчасі огрілось і слаба струя крові почала трошки правильно кружити по жилах, вони після останнього слова Добровського здригнулися.

Почули, як старий страшний гість, голод, став нагло з незвичайною силою стукати до їхньої свідомості.

Адже вони від десятиох днів не взяли нічого до уст!

Кожного, за винятком Штранцінгера й Добровського, вхопив корч шлунка, так що мушили з болю качатись по землі.

Коли перший приступ болю трошки успокоївся, вони почали вже тисячний раз наново нишпорити по карманах. Хотіли найти бодай одну порошок хліба або чого-небудь не на втихомирення, а на хвилеве одурення убивчого почуття голоду. Всі шукали, тільки Штранцінгер сидів усе нерухомо, супокійно й байдуже, а Пшилуський дивився вперто в огонь, і з його лица пробивався вираз великого терпіння.

- Я вже найшов. Їжте,- сказав Сабо й показав кількадесят тисяч корон.

Розказував, як дійшов до тих грошей, хоч вони не були

цікаві на те.

- Ідемо албанським селом. Ми всі вже три дні нічого не їли. Можна купити поганого кукурудзяного хліба, але нема грошей. Приступаю до одного капітана, що мав коло себе грубі скарбові гроші. Його обов'язком було рятувати своїх бідних людей.

Він усе був ситий, все щось їв і ремигав, мов корова, та й такий вам грубий і тілистий був, що аж його розпирало. Здавалося, що він ось-ось трісне й забере нам одиноке добро, яке нам господь іще оставив: чистий воздух. Трісне й затроїть нам його, як величезна, пересичена й розтоптана блощиця.

- Пане сотнику,- кажу йому,- просимо вас слухняно, позичте нам по кілька корон, а то доведеться з голоду здохнути.

Не хотів ні чути про те.

- Здихайте! - квікнув,- я не дам ні сотика!

Я собі міркую: «О, чекай, небоже, відпокутуєш ти мені це гірко».

В горах я підглянув догідну хвилю й вирвав йому гроші з рук. Він замахнувся й хотів ударити мене, але я собі нічого... тільки оттак... делікатно його штовхнув... Він, неборака, замість упасти собі трошки на землю і встати, вибирає вам довгий шлях і жене стрімголов у безодню... Га, гаї Як моє серце раділо, коли я дивився, як він, сіромаха, собача личина, котився по стрімкій збочі! А які елегантні і граціозні вихиляси й викрутаси при тім виводив! Кажу вам: із нього справжній салоновий лев... То знов скакав, як заєць або як дика коза. А квапився, що не дай боже! Видно, хотів чимскоріш пожалітись Бельзебубові на мене за мою нечестність і за брак воєнної дисципліни. Хай йому земля пером на дні пекла!

Тьфу на нього!

Розкинув гроші по воздуху.

- Сховай гроші,- казав Добровський,- бо з тебе, небоже, великий грішник, і як у пеклі не з'єднаєш собі грішми протекції у пані Бельзевубихи, то в пекельнім огні житимеш, може, так само гірко, як тепер тут.

Кілька банкнотів упало на поли його плаща. Сабо дивився на них довго, спершу байдуже, опісля з якимось таємним зацікавленням. Нараз його очі блиснули несамопитим блиском, у якому замиготів непогамований гнів. Він кинув дикий проклин, опісля мервецькими пальцями вхопив, якби був несповна розуму, один банкнот і оглядав його якийсь час витріщеними очима. Нагло кинув папір із блискавичною скорістю в уста й почав його роздирати зубами й зажерливо жв'якати. Його очі, наче блудні, виступили йому з глибоких ям, якби самі хотіли докладно приглядатися, яким чином людина може вдати штуку їсти гроші, наче страву? Його запале, землисто-сіре лице напучнявіло, й по його рухомій набрякlostі було видно, як паперовий вузлик у його устах мандрував то сюди, то туди. Увесь вираз його обличчя уявляв собою жахливу картину нужди, скаженості і божевілля. Під час того, як Сабо кусав і жував завзято паперові гроші, він і арчав несамовито, наче скажений пес, який даремно обгризає засохлу костомаху.

Товариші позирали на нього зі співчуттям, то знову з переляком. Тільки сліпий не знав спершу, що діється, й сидів байдуже: Добровський дивився на Саба найперше з зачудуванням, відтак якийсь час із легкою іронією. Вкінці став говорити:

- Яка з тебе дитина, Сабо. Ти береш на себе неабияке завдання: дуже оригінальним способом ти хочеш розв'язати соціальне питання. Річ ніби проста: з'їж гроші і таким чином тобі вдасться знищити капіталізм і одночасно втихомирить голод. Це не зла думка...

- Не глузуй! - скреготав зубами Сабо.- Несамовиту лють і радість чую при роздиранні цих онуч. Мені здається, що я нищу, мордую всю ту світову зволоч, всю грошеву й к-ську господарку, через яку ми тут мусимо так нужденно здихати!

При тих словах кусав іще більше заїдло грошевий вузлик і здавалося, начеб якраз тепер він проковтнув одну його частину.

- Що за чудо,- кепкував Добровський далі.- З тебе став нагло великий ідеаліст! Одначе ти своїм ідеалізмом прирбаєш собі тільки біль шлунка. Ти не зміниш нашого нужденного світу. Отже, будь розумний і перше: дбай, як кожний статочний горожанин, про своє здоров'я; друге: щади гроші, бо уста - це дуже лиха щадниця, А як яким чудом вирвешся з нашої безодні живцем, то поміркуй, скільки можливостей життєвої насолоди ти будеш мати як капіталіст.

За гроші буде юрба качатися перед тобою в поросі й болоті; грішми відбереш людині честь і життя; за гроші станеш Гібралтаром лицарськості й честі, хоч би ти був і найбруднішим плюгавцем; за гроші держава зробить тебе ексцеленцією. Невже це не гарно звучить: ексцеленція, Сабо! Та найкраще, найсолодше, ба короною творіння буде оце: за гроші найкращі, найбільш чудові жінчини, мужатки, дівчата, молоді, католицькі, православні, протестантські, орієнтальні - всі будуть вішатись тобі на шию.

З роздертими шматками грошей в устах, із широко витріщеними очима, кричав Сабо, як навіжений:

- Виріжу, вимордую всі ті дурнуваті ексцеленції, всіх тих дипломатів, воєнних горлаїв, грошопасів, які напиваються, як опирі кров'ю здитинілої людськості!

При тім Сабо випльовував шматки, і здавалося, начеб він тепер трохи втихомирився.

Мовчки глядів на тисячкоронівки, що лежали довкруги нього, й ніби думав над чимось. Нараз він вибухнув сміхом якоїсь дикої радості, начеб йому впала в голову якась щаслива думка. Уперто позирав на банкноти на землі і крикнув:

- Ви - аристократичні конячі черепа, ви - дипло-матичні й воєнні лицарі-розбишаки, ви - золотом обвантажені дикі, ви - струпішілі тайні радники! Я кличу вас на суд! Вищим суддею буде найбільший, найголодніший, найнужденніший пес. Чи звісно вам, як цей пес зветься? Сабо!

Тут Сабо глумливо уклонився і ще раз плюнув. Опісля вхопив тисячкоронівку, держав її обома руками собі перед очі й питав грімко:

- Як ваше чесне ім'я, ви, високопоставлений державний кате людства? Га, га, га! Зі смертельної тривоги перед суддею Сабом ви забули язика в роті... Це ви - той державний керманіч, цей трусливий хам, який найбільше причинився до того, щоби зробити з усього світу страшенну різницю! В імені мільйонів зарізаних вами людей засуджується вас оцим насмерть.

Сабо взяв один кінець банкноту в уста й роздирав його зубами й пальцями на дрібні кусники, котрі падали на його брудний плащ.

Під час того, як він випльовував шматки паперу, що лишилися в його устах, Добровський сміявся до нього словами:

- З тебе моторний козак, Сабо. Твій гнів і твоя роль, як найвищий трибунал, дають мені справжню душевну насолоду. Але зберігай справедливість навіть супроти найнижчих злочинців.

Тут Добровський перейшов з товарисько-глумливого тону в пародично-патетичний і сказав далі:

- З цієї причини прошу Вас, пане судде Сабо, понехати су-

проти своїх делінквентів Ваше високошанібне плювання...

Сабо вже тримав перед очима другу тисячкоронівку і питав насмішкувато:

- А це що знов за один, із яким тепер маю честь?

І сейчас відповідав сам аристократично-носовим тоном:

- Генерал кавалерії граф Х. представляється слухняно.

А, пане генерале, лицарю ордену Марії Терезії! Ви є цей, що наказав цілому моєму баталіонові брати приступом, без артилерійного підготування, сербську гору, що аж кишла від дротяних запор і від машинових крісів. А весь огонь артилерії ви наказали звернути ззаду в плечі бідних небораків, і гіри помочі сербського вогню знищили ви до ноги свій власний батальйон! Лиш я сам одинокий остав на те, щоб ви, пане генерале, станули тепер тут переді мною на суд. Тремтіть переді мною, пане графе, тремти, ти, к-к-каналіє, ти, бестіє в людській подобі, ти... ти...

Зі скаженою люттю він кусав, гриз, жував банкнот і судорожно розривав, роздирав його пальцями.

З жахом позирали товариші на нього, й навіть сам Добровський, який мав охоту кепкувати, мовчав.

Сабо вхопив свіжий банкнот і кричав далі:

- По твоїм запаху сейчас пізнаю, хто ти такий. Значить, представлення зайве. Ти, к. к. воєнний доставець, ти, гієно, ти, що з воєнного горя, з крові, з трупів, нужди селян і робітників, з болю вдів і сиріт згоропашив собі мільйонний маєточок. Я повинен тебе роздерти своїми зубами; на жаль, я не можу устроїти тебе в мої уста, бо ти мені занадто смердиш...

Після тих слів зім'яв банкнот у маленький вузлик, обернувся й кинув його в дебру.

Тримаючи перед собою нову тисячкоронівку, Сабо говорив:

- Ви, всечесніший пане Черевайку й достойнику, належи-

те до тих, які з очима, все зверненими до неба, просто підтюпцем у пекло чимчикують... Ви з проповідниці загрівали людей до різні брата. Що мені з вами почати, високопреподобний отче? З вами треба поводитися набожно, як слід такому православному католикові, як я.

Сабо завернув очі і глянув з великою набожністю на чорне небо.

Опісля взяв обережно банкнот кінцями пальців лівої руки, а правою рукою давав паперові кулаком удар за ударом, доки папір не розлетівся і всі кусники не впали на землю.

Обома руками взяв тепер Сабо новий банкнот і бурмотів:
- Чую якусь горяч у пальцях... Хе, хе... навинулася мені між пальці - баба... Pardon, madame... Війна зробила мене дикуном... із цієї причини я буду в вашім товаристві поводитися, може, трошки непристойно.... а може, навіть дуже грубо... Як вам на ім'я? Ви мовчите засоромлені, так якби з вас була чотирнадцятилітня дівчина... Ні, ні, тільки без облуди... Коли ваш муж серед бурі і громів, серед морозу і снігу лежав в огні гранат і в обличчі смерті тільки про вас думав, ви не мали сорому ваше подружнє ложе гріти разом із якимось лайдаком. Жіноча честь, діти, матерні гордощі - все те було безсильне супроти ваших інстинктів повії, ви, madame, ти, бруде, ти, суко...

Сабо приклав банкнот до носа, висякався, опісля відкинув його з погордою, далеко від себе, плюнув за ним і крикнув:

- Бруд до бруду!

Новий банкнот представлявся устами Саба ось як:

- Я... я... його... го... го... Ве... Величність... королівський полководець...

А, найпідданіший, найпокірніший слуга Вашої Величності... Це ви - символ оцього хліва, що ним є сучасний держа-

вний і соціальний лад. Вас треба живцем спалити.

- Дай спокій королівському Величеству,- кпив Добровський,- воно майже таке бідне, як ми всі тут. Хай його Величество зволить вселаскавіше так, як ми, гинути з голоду й морозу...

З тими словами Добровський перехопив банкнот, який уже летів в огонь і тримав його у своїй руці.

- Кинь його сейчас у вогонь,- кричав Сабо,- а то я буду мусив думати, що й ти належиш до цієї чесної компанії...

- Ти дуже помиляєшся,- сміявся Добровський і кинув гроші в дебри,

Сабо зібрав розсіяні гроші й кинув їх у вогонь.

Хвилину сидів мовчки, й було видно, що чорні думи зовсім насіли його. Нараз підняв стару, зім'яту, напівроздерту однокоронівку, що одинока зі всіх грошей осталась, дивився довго на неї і вкінці сказав з великим жалем і болем:

- Ти, безцінний, нужденний шматку паперу! Ти - це бідний, нужденний пес Сабо. Ти, Сабо, злий і глупий, з тебе негідний, безчесний обірванець, не ліпший від тих, яких ти засудив на смерть. З тої причини мусиш також кинути смертний присуд і на себе самого.

При тих словах Саба промінь найглибшого співчуття мигнув у серцях товаришів.

Несподівано всі затривожились, бо Сабо зірвався й побіг над безодню, щоб, мабуть, кинутись у глибину. Але Добровський скочив за ним і вхопив його за руку.

Хвилю боролись оба зі собою.

- Пустити мене,- кричав Сабо,- пустити мене! Я хочу бути справедливий також із самим собою!

З великим трудом удалося вкінці товаришам успокоїти Саба й посадити його на його місце коло вогню.

Він сидів, як бездушний.

І його гнів, вся його жадоба помсти, весь його біль, його

каяття, обличчя сліпого товариша, труп'ячі обличчя всіх, їх опущеність, понурі хмари, вся нужденність буття - все те нагло продерлося з його душі насильним, придушеним хлипанням.

Всім товаришам було дуже тяжко запанувати над своїми почуваннями.

Тільки по сліпих очах Штранцінгера не можна було пізнати, чи він плакав, чи ні.

Невже божа й людська жорстокість украла йому також його сльози?

Нагло сліпий товариш перебив хлипання Саба голосом, який прийшов, здається, з границі вічності, з-поза меж добра і зла.

Як дивно великий, таємний, могутній дух, який високо піднявся понад усі блуди людства, понад увесь гнів богів, дух, який усе тямить, усе розуміє і все прощає, так сказав сліпий товариш:

- Люди не є злі... не є добрі. Люди тільки нещасливі і - щасливі.

Потрясені тими словами до самого дна душі, дивились нещасливі люди на свого найнещасливішого товариша, й по запалих, зимних обличчях покотилися великі, важкі, гарячі сльози.

Коли вкінці всі успокоїлися, сказав Добровський м'яким голосом:

- Товариші! Тепер ми вже не маємо грошей і також не потребуємо грошей. Тепер ми стали справжніми людьми.

Потрясаюча картина болю, яку показала душа Саба, схвильована чимраз більше власною уявою і пристрастю, перенесла всіх назад у світ, у якому вони жили колись і який

був тепер для них так далекий, недосяжний, утрачений.

Все минуле їх життя на світі, всі його радощі і вся принада пройшли перед очима їхньої душі.

Після дикого оголомшення прийшла сонливість, задума, мрії.

Знову вони сиділи довго мовчки, доки голод не приневолив їх шукати наново за одробинками хліба.

Я перестав обшукувати свої обдерті лати. Мрія понесла мене далеко-далеко. Святий вечір...

Моя дружина і мій маленький син у родичів... В великій, теплій кімнаті ялинка... На ній повно світла і всього, чого дитяча душа забажає...

Вся родина стоїть довкола ялинки..

Я, обшарпаний, знуждований, окривавлений, більше труп, чим людина, підходжу нишком, тихесенько на пальцях під вікно й дивлюся всередину...

Моя дружина щось говорить до дитини, бере її за ручку й усміхається легенько...

Тінь задуми лягає на її чоло...

Може, вона в цій хвилі згадує мене?

Дитина дивиться матері довго в вічі й питає її:

- Мамо, чому тата тут нема? Я так хочу, щоб тато навчив мене колядувати:

«Христос родився...»

Щось мною струснуло, як буря слабенькою висохлою билинкою на замерзлому степу...

- Сину мій!..

Хапаюсь руками віконниці, щоб не впасти...

Мряка з моїх очей розвівається... Дружина й син дивля-

ться в вікно, під котрим я стою... Боже!..

Невже вони обоє побачили й пізнають мене?

Як мене тягне до них, як тягне...

Там моє життя, там моє сонце, там усе моє!..

Але якась важка рука кладеться мені на плечі... І чую, що я не в силі увійти всередину...

- Хто я? Я - недостойний товариства дружини, сина й родичів...

Вони всі все ж таки щасливі...

А я виджу непроглядну, непроходиму прірву між їхнім щастям і між моєю нужденністю...

Ні, я не маю права до цих людей...

Чого я прийшов сюди?..

Це сон... це божевільна мрія хорої уяви, що я колись був людиною... що я жив родинним щастям і радів промінням сонця...

Мені здається, що я віками животів у беззоряній ночі... в темній ямі... між холодними плазунами... і віками там конатиму...

Мене осліплює світло, вбиває тепло, що йде від тих людей на мене...

Та ні...

Я сто разів умру, щоб вони були щасливі...

Та невже ж я, якась несамовита мара зі зледенілих печер, смію увійти несподівано між тих людей і розбити їх тихе щастя різдвяне?

Невже ж мені подоба вбити їм пісню «Христос родився» й видерти їм із грудей крик жаху?

Ні, хай буде, що хоче... Не можу, не смію увійти між них.

Я здушую хлипання, що мені грудь розриває, й тікаю від

вікна...

Я непомітно ховаюся в мого приятеля Гектора...

Гектор пізнає нуждаря...

Скавулить радісно й лиже мені руки й лице.

Я ховаюся в соломі і з жагучим огнем в очах чекаю на страву, яку принесуть Гекторові, батьковій собаці - моєму приятелеві...

Дійсність: сліпі очі... огонь... чорне небо... голод...

Обтираю очі брудним рукавом і знов шукаю одробинки хліба.

Дивне диво!

В неприступних нетрах моїх обдертих лахів я найшов пучку пороху, що складався з одробинок хліба, з тютюну, поту і триння з одежі, а серед нього витерту, пожовклу кістку цукру.

Млість ударила на мене.

Спершу я в дикій жадобі хотів те все кинути відразу в уста, не зраджуючи нікому нічого.

Та коли я глянув па картину нужди й горя, яку уявляли зі себе мої товариші, мені стало їх жаль.

Я поділив цей кусник цукру й весь порох на шість частин, і ми з'їли цукор із такою божевільною жадобою, якої, мабуть, ні одна щасливіша від нас людина не почувала й не почуватиме ніколи.

Опісля з пороху ми скрутили й закурили папіроси, а Добровський сказав:

- Після солодкого обіду лицює пристойна папіроска. Все гаразд. Хе, хе, хе, ми, бачу, пошилися в ситі буржуї...

Тепер би нам розвести інтересну балачку для прискорення травлення... Та про що, наприклад? Про поетів і критиків? Побажати б їм лиш одного:

- Панове, хай доля пришло вас сюди на науку до нашої школи життя і смерті...

Тоді поети творили би поезію своєю найчистішою кров'ю, а не тільки самим чорнилом, як це дуже часто діється. Критики стали б тут поетами. Для творчої праці замало самого таланту. Поет мусить пройти найглибше пекло людського буття й найвищі небесні вершини людського щастя. Тоді його слово буде хвилювати, захоплювати, піднімати людську душу.

Та досить.

Я бачу, що ви всі, мимо свого славетного обіду, не маєте настрою. Видно, що вся ваша духовна сила звернена занадто однобічно тільки на проблему пообіднього травлення... Чи так воно?..

Всі мовчали.

Я сказав, що ми всі дуже ослаблені, і прохав Добровського, щоб він балакав за себе й за нас.

Добровський запитав:

- Про що ж вам балакати?

Про космічну ідею у зв'язку з кусником цукру?

Чудово.

Отже, передусім спасибі тобі, товаришу, за твоєю гостинність. Ти своїм альтруїзмом, своїм реалізмом із домішкою філософічного скептицизму, своїм прив'язанням до життя й до його цінностей справді заслугуєш на те, щоб мати-природа вирвала тебе з цієї безодні, бо ти твориш позитивний елемент для космічної ідеї і природа потребує таких осібняків, як ти, на розплід... Та ба! Шукай логіки, шукай ідеї у природі, а ледве чи її найдеш у неї, так само, як у жінки... Я зі своїм отруйним песимізмом становлю контраст до тебе й ношу у своїй душі зародок смерті. А ці наші чотири товариші, які творять позитивні або негативні крайності наших характерів, це заслабі тіні, щоб утриматись на

поверхні життя. Але...

Перервав розмову, бо Сабо нараз почав тяжко стогнати, вхопився руками за живіт, клякнув і припав чолом до землі. Його біль подіяв, як зараза, на других, і, за винятком Штранцінгера й Добровського, незадовго голодовий корч у шлунку кидав усіми ними по землі.

Я вився разом із товаришами в судорогах. Мимоволі глянув на них, коротким поглядом, як миг ока.

Досить, досить...

Цей образ буде ятритися вічною раною в моїй душі.

Не можу повірити.

Не вірю, що ці засохлі, замерзлі, зі снігом і кров'ю змішані купки онуч - це живі істоти... це люди!..

Але до тих купок онуч причіплене щось, що судорожно кривиться й синіє з великого болю і стогне стогне...

Але цей стогін - це нічо.

Це іскри, що погаснуть.

Це дим, який розвіється.

Одначе ці очі, що більмом божевілля заходять...

Ці очі так тиснуть... так тиснуть на чоло!

Хочуть розсадити, розірвати в чолі клітину, в котрій сидить думка...

Бо ця думка - це бич, це рана... пекло... смерть...

Якби уосіблена найкривавша жорстокість побачила ці очі, вона - це певне, це певне,- вона заплакала б!

Та вона їх не бачить.

Вона сліпа.

Але хтось, що сховався у хмарах, їх бачить.

Бачить і каменем сидить на скам'янілому небі...

Його хвилює яблуко Єви...

Його хвилює пилінка на нозі трутня...

А не схвилює його пекло людського болю!

О боже!

Який ти малий, який ти марний супроти людського страждання!

А може, це справді не люди, що так судорожно в'ються з болю в поросі і в леді землі?

Ні, це людські істоти.

Бо тільки людина так тяжко страждає.

Коли полегло, Ніколич почав падькати:

- Я так хочу жити. Не для себе, а для родичів і для науки. Життя таке гарне,

Очі Саба блиснули дивно диким огнем. Він дивився на товаришів довгим, задуманим, питаючим поглядом.

Нараз він запитав Ніколича:

- Чи хочеш дійсно жити?

- Хочу.

- Чи всі хочете жити?

- Всі.

Ніколич кинув оком на Штранцінгер а й питав шепотом Добровського:

- Чи сліпий також хоче жити?

- Запитай радше, чи сліпий живе?..- відповів потихо Добровський.- Його дух не живе вже тут. Він ширяє вже далеко від нас... поза межами болю.

- Я не хочу жити,- сказав придушеним, понуриим голосом Пшилуський.

Глянули на нього із зачудуванням:

- Чому?

Відповів лиш:

- Не питайте.- І знов заслониив свою душу глибокою мовчанкою.

- Чи хочете жити за всяку ціну? - спитав Сабо.

- За всяку ціну.
- Але як? - звучало невимовлене питання.
- Як так, то маємо спосіб... гляньте он там! - сказав Сабо й показав рукою на когось.

Очі ішли за пальцями Саба й зупинилися - на трупі Боя-нія.

Громом ударила в їх мозок якась думка.

Що він думає?

Невже ж мав би труп спасати їм життя?..

Невже ж тіло товариша мало б їм служити за поживу?..

Це страшенне!

Це нечуване!

Найтайніші глибини душі заворушилися проти цієї думки.

Їм стало ясно, що, хочачи врятувати життя, мусять їсти тіло свого товариша.

Виникла жахлива боротьба між духом і тілом. З одного боку, стануло страшенне почуття, що вони мусять стати людоїдами, з другого боку, інстинкт життя, який у боротьбі не перебирає в засобах. Тут обридження, там розпучливий крик шлунка: - Дай мені все можливе, а то буде смерть.

Чимраз більш і більше охоплювала їх оця думка, вверчувалася їм у мозок, розшарпувала їм душу.

Не було іншого рятунку.

Всі, за винятком Штранцінгера і Пшилуського, обернулися в сторону трупа.

їх очі виступили майже з лоба і стали неприродно великі, а зі всіх облич пробивалася безмежна жадоба не жити, а втихомирити бездонні голодові муки.

Тільки уста скривилися з відрази, начеб їх судороги вхопили. Зате очі, здавалось, хотіли самі полетіти до трупа й пожерти його.

- Чому ж ви ждете? - питає нетерпеливо Сабо.

- Бійтеся бога, люди, що ви замишляєте? - пацькаєв Ніколич.- Невже у вас немає серця ні якого-небудь людського почування?

- Он воно як! Дивіться, що за чутливий молодик! - сказав Добровський голосом, у котрому тремтіла життєва правда і якась несамолюбна іронія і глум над усім буттям:

- Ти, Ніколичу, балакаєш, як жовтодзьоб. З тебе нівроку естет...

Невже ж ти не бачив учора, як наші товариші, прості жовніри, їли тіло свого товариша? Невже ти міркуєш, що твій шлунок сотворений з божеської амброзії, а не з тої самої погані глини, що мій і кожної другої людини?

- О ти, дітваку!

Подивися на себе й на мене й на всіх товаришів!

Що побачиш?

Правда? Сама шкура й кістки!

А хто з'їв наше тіло?

Ну, скажи, небоже! Хто?

- Нужда,- відповів Ніколич.

- Звідкіля нужда?

Чи ж нам тут так дуже зле ведеться?

Хіба ти вже забув наш нинішній обід і папіроски?

А свіжий воздух, яким нам тут вільно дихати?..

Це нічо? Як?

Отже, я тобі скажу:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкур'яний мішок із душею і кістьми всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волі темних сил?

Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства.

Де ж була наша душа й наша людська достоїнність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти.

А хто з нас хоче жити, цей мусить їсти тіло з трупа свого товариша.

- Добровський, як ти можеш так говорити? - жалівся Ніколич.- Ти хочеш заговорити своє власне обридження, правда, що так? Чи це дійсно така твоя філософія?

Замість Добровського відповів Сабо:

- Ах, усяка філософія кінчається, скоро тільки шлунок поставить свої домагання. Я не розберу, навіщо тут стільки слів? Не розумію, яка різниця між мертвою людиною й, наприклад, між мертвим конем або ведмедем? Я, правда, волів би їсти мертвого ведмедя, ніж мертву людину, але не з чутливості, тільки із-за ліпшого смаку; мені жаль, що не можу служити вам чимось ліпшим, однак у біді й чорт навіть мухи їсть. Та ба! Тут і мух немає.

Добровський закінчив тут свої думки словами:

- Наше теперішнє страшенне положення - це залізна, невблаганна логіка і плід злочину нашої душі.

І нема в цій логіці ні чутливості, ні краси...

Але коли ти, Ніколичу, хочеш умерти сентиментально-естетичною смертю, то на те нема ради.

- О ні, я не хочу вмирати. Мої родичі, моя...

- А, видиш! Ходи ж і поможи принести трупа до вогню, - закликав його Сабо.

- Боже, цього я ніколи не зроблю.

Тут Сабо глузував:

- Значить, ти хочеш їсти заморожене м'ясо... Це не зле. Це

по модерних гігієнічних приписах...

- Ах, ти говориш, як сатана,- затремтів Ніколич.

Добровський відповів:

- Ну не хочете ви йти по трупа, то й я не піду.

Сабо пішов сам.

Стало лячно дивитись на те, що робитиме Сабо.

Відвернули очі від трупа товариша.

Ні одним словом я не брав участі в цій розмові, бо незвичайна, дивовижна жахливість думки Саба розтрощила до дна все моє єство.

Ціле моє тіло починає тремтіти, і здається мені, що мушу в найближчій хвилі впасти й не устану вже більше.

Ще слабша, ще нужденніша моя душа.

Здається, моя свідомість починає хвилями притемнюватися. Якась червоно-темна мряка заступає мені на хвилину очі й думки.

Все моє єство обертається в нічо.

Щось гострим ножем уверчується в мою свідомість.

Я чую, що думаю... чую біль... на щось тривожно чекаю...

Я живу...

Дивлюся через огонь у понуру даль.

На сто кроків від огню видніє увесь білий, снігом покритий корч, якого дивна подоба вражає глибоко мою уяву.

Цей корч із двома круглими вершками, з котрих горішній і більший нахилений над долішнім, нагадує мені жіночу постать, яка пригортає дитину до грудей.

Я не можу відірвати очей від цієї картини й уявляю собі долю матері з дитиною серед ледової пустині.

Як старанно вона оповила свою дитину...

Як ніжно тулить її до своєї теплої матерньої груді!

Як сумно вона похилила голову!

А може... може, це - не корч?..

Може, це, дійсно, мати з дитиною?.. Ні, це корч...

Але ж яким чином може корч бути так схожий на матір із дитиною?

Нараз червона мряка огортає мене і все щезає...

Відчиняю очі й бачу перед собою спокійне, зледеніле чорне небо. Нічого більше. Чую голоси: «Устань»?

Мої товариші підносять мене й підтримують, їхні руки віддаляються від мене, й я знову сам сиджу та дивлюся перед себе.

Ні... це корч... не корч...

Так, так... це мати з дитиною...

Небо й земля забули її так само, як нас...

І гине вона ще страшнішою смертю від нашої, бо мусить дивитися безпомічно, без ради й поради на конання своєї дитини...

Здається мені: вона побачила нас...

Чому ж вона стоїть непорушно?

Ні, вона, здається, хоче ворухнутись, але не має вже сили...

Вона з дитиною замерзає...

Може, вона слабим, завмираючим голосом прохає рятунок від нас...

Цить!.. Слухай!..

Здається, я чую якесь тихе ридання і хлипання...

Крик жаху розвіяв мої думи.

Сабо прийшов і приніс кавалок тіла з трупа товариша.

Поклав його коло вогню й обтирав полою свого подертого плаща кров на руках.

Сів і впер очі в огонь та сидів, наче скам'янілий.

Нараз щось потрясло ним, як землетрус гранітною скалою.

Поклав праву руку на очі і став їх обтирати брудним рукавом.

Добровський заскреготав зубами, зареготався глумливо і крикнув з якоюсь жахливою іронією, що зморозила стриж у костях:

- Не журіться, товариші!

Тепер собі людське м'ясо припечемо і з'їмо, сили наберемося і назустріч сонцю золотому підемо. Ха, ха, ха, ха!

Ніколич устромив палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від огню і злебедів тремтячим голосом:

- Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!

Очима мар дивилися, як із-перед них щезала страшна пожива.

Згодом вони стали відчувати вчинок Ніколича, як освободження з якогось несамовито важкого гніту.

У їхнє глибоке мовчання вступила якась дивно святочна хвиля, наче промінь світла прошиб темні метри душі; як усе діється, коли дух переміг тіло.

Байдуже, чи ця перемога була овочем пересуду й забобону, чи ні.

Може, вона не була доцільна, може, була непотрібна.

Але вони чули, що була свята, божеська, бо дух людей, що вмирили з голоду, мав силу кинути в жертву й саме життя, щоби покопати, здушити і вбити божевільну пристрасть тіла.

Однак перемога духа коштувала дорого.

На їх тілесну силу, вичерпану до краю тяжкими муками, впав тепер останній удар.

Тільки з крайньою напругою всіх останніх сил вони ще успіли держатися сидячи.

Хоч і як білий сніг їх манив покластися на нього, то проте остання життєва іскра здержувала їх від лежання, бо це була би смерть...

На понурому, чорному тлі хмар показалися непомітно дивні, ясні смуги.

І покрили хмари тут і там біло-сірою ледяною кригою.

Холодна, зледеніла, глуха тиша царила, царить і, здається, царитиме вічно на небі.

Та ні.

Чорні хмари заснувались на краях дивною барвою, наче обкипіли застиглою кров'ю.

Дух руїни показує своє сонне обличчя.

Воно, здається, ось-ось ізбудиться.

І небо розколеться, й темні сили кинуться на землю і розіб'ють у порошок увесь світ?

Склепіння пекла не виглядає лячніше від оцього неба.

І все мовчить, усе спить у темряві несвідомості. І здається мені.

Які це гарні слова: темрява несвідомості...

Щасливий цей, що його свідомість спить.

І вогонь уже не шипить більше.

Супокійно тліє.

Не хоче мішати великого мовчання оглухлої природи.

Відвернули очі від життя і вслухалися в безконечне мовчання буття.

І здавалося, що найніжніший шепіт, легесенький рух ізбудить когось, що великий, як людське страждання, сильний, як життя, могутній, мов смерть.

І станеться щось, чого ніхто ні в ясній країні казки не чув, ні під сонцем навесні не бачив, ні в темній пропасті не змірив.

Хтось нараз тихесенько зітхнув.

Хто це?

Сліпий товариш.

Давно ніхто не чув його зітхання.

Здається, що з його грудей продерся не його власний стогін, а тихий біль розпачу якогось ясного духа, що скований і кинений у вічну темряву безсильно ридає над давніми і свіжими хрестами й могилами людства.

І плаче над могилами, що вже ждуть на когось...

Де ті могили?

Чи під тихою церковцею, що сховалася в вінку старих лип серед буйного поля?

Чи над синім морем на чужині?

Чи, може, у хмарах, снігах, ледах... тут?..

Сліпий брате, любий, бідний, що тобі?

Висохлими пальцями обшукував замерзлий сніг довкола себе.

Шукав своїх очей - своєї скрипки.

Найшов її, і, здається, його обличчя проясніло.

Чи це чудо - чи смерть?

Його замучена душа наче вийшла крізь дві темні ями, звідки колись його очі дивились, і поклалася на струни.

Спершу руки сліпого тремтіли й закостенілі пальці не хотіли слухати голосу душі.

І замерзла скрипка хотіла все мовчати, як її власник.

І перші її звуки були уривані, захриплі, порожні, начеб вона сердилася за те, що їй не дають супокою.

Але згодом душа Штранцінгера перемогла всю неміч рук, весь опір скрипки.

І у тьму їхніх душ, і в мертвої пустоту замогильну полинула пісня сліпої людини, як сон, що вже ніколи не присниться; як тепла кров, марно пролита; як мандрівка від колиски дитини через сонячні хвилі, через бурю життя людських тіней у незнану, темну вічність; як холодна смерть.

І на крилах пісні душі полетіли повертати гори й звертати весну і щастя, що вже не вернеться ніколи.

Здавалося, що скрипка сліпого співала пісню вічності і пісня прощалася з життям і словами промовляла та ридала:

У безкраїм темнім царстві

Зачарованої тиші

Дух таємний гомін чує:

Море вічності пливе.

В сяйві сонця в синій далі

Срібний голос лине-лине:

Райська пісенька дитини -

Навесні предавніх літ.

Дзвони дзвонять... гомін ходить...

В горах, долах гомін родить...

Як сон-мрія тихо-тихо

Стелиться на сонця шлях.

Великодні дзвони дзвонять...
О, зійди, блакитне небо,
На зелену землю нашу,
Квітами умаєну.
Небо землю обнімав.
Золоті свої проміння
На людей, на всі створіння
І в блакить безкраю шле.
Моляться, як діти, люди
З усміхом любові й щастя,
Мов вінком весняних квітів,
Кругом церкви всі стають.
Світло з пільми виринає
І в далекий світ безкраїй
Велична, могутня після
Враз дзвенить: «Христос воскресі»
Чайка над очеретами
Сумно, жалко квилить-плаче:
Мати сина виряджає
У чужий, далекий світ.
І рідня його цілує:
«Сину, брате, будь здоров!»
Верби, явір, срібна річка
Нишком шепчуть: «Будь здоров!»
Молода душа весняним
Жайворонком вгору лине
І в блакиті поринає,
І цілує небеса.
І сіда на ясне сонце,
І на ньому спочиває,
Бистрі думи посилає
В безконечності простір.
На безмежнім океані

Бачить вічності крайнебо.
Що понуро там чорніє?
Чи це брама вічності?
Чорнії могутні скелі
Духові шлях заступили,
Там, за скелями отими -
Вічне джерело буття!
І даремно дух людини
Тисячліття важко б'ється
Джерело буття добути,
Правду й щастя відслонить.
І притемнений зневір'ям,
Важко ранений безсиллям,
Горді крила опускає
І на землю вниз паде.
І сміється дико злоба,
Тьмою землю оповила,
Самолюбство і жадоба
Там на брата гострять ніж.
Стогнуть гори, стогнуть доли,
Кров і сльози морем ллються,
І не дух тьму роз'ясняє,
Лиш кривавий блиск гармат.
В крові тонуть міліони,
Міліони душ невинних,
І даремно б'є об небо
Плач, розпука вдів, сиріт.
Де ти, людський духу вічний?
Глянь, покинули боги нас
І з людства сміються глумно
Громами із чорних хмарі.
Зашуміли горді крила
Людського титана-духа,

І у шумі чути голос,
Мов новітній заповіт:
«Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:
Хто боровся, скутий тьмою,
Тому сонце - мрія мрій.
Я розвію тьму всесвіту,
Джерело буття отворю.
І з рук всіх богів лукавих
Правду й щастя видру сам.
Розвалю храми облуди,
Пекло й небо розтрощу
І сотворю нове царство:
Рай людини на землі!»
Десь далеко, ой, далеко
Очі ясне сонце бачать.
Де ти, сонце? Де ви, очі?
Очі, очі ви мої!
Хто мені покаже матір?
Усміх милої моєї?
Ох, ніхто, ніхто - ніколи!
Очі, очі, ви сліпі!
Чуєте, о любі друзі?
Хтось у плечі нас торкає,
Шию обнімає й шепче:
«Я вже тут - ходіть! ходіть!
В тьму беззоряну одвічну,
В чорну пустку позагробну,
Морем вічного мовчання
Вічно я вестиму вас.
І не буде бог, ні люди
Знати, де могила ваша,
Ні барвінок, ані рута

Вам на ній не зацвіте.
Ні сльоза її не зросить,
Ані хрест на ній не стане,
Ні на хрест оцей похилий
Слів ніхто не покладе:
„Тут заснули сном одвічним
Вигнанці судьби, котрії
Пекло людського страждання
За життя уже пройшли“.
Ви все будете вмирати
І ніколи не умрете:
В вічність темну, бездорожну
Піде з вами розпач ваш.
Марно пустку безконечну
Роздере ридання ваше.
Бог, ні люди вас не вчують,
Лиш я вчую: ваша смерть.
Я сильна, та заслаба я,
Щоб убить розпуку вашу:
Вона вічна, вічна буде,
Як я вічна: ваша смерть».

Пісня втихла.

Наче скам'янілий подих смерті, так застигли людські тіні.
Їхні душі не вернули ще з далекої мандрівки в замоги-
льну безконечність.

Вони блукали по бездорожних, сонних пустирях і тужи-
ли, і плакали за втраченим життям.

Та ніхто не чув голосу їхнього болю.

Тоді, як із шістьох краплинок води стає одна краплина,
так шість душ ізлилося в одну душу.

І була ця одна душа марніша від наймарнішої пилінки,
котрою буря гонить безвістями.

І стала ця пилінка-душа велика, мов світ, бо сховала в собі біль усього світу.

І могутніша від богів, бо боги не знають терпіння.

Здається, що вони вже навіки сидітимуть довкола вогню:
Німі, зачаровані, закляті, омертвілі.

Вмерли люди, земля, небо, боги.

І вмерла душа людей, і душа безкраїх просторів.

І час ліг на хмарах сонної безконечності і спить.

Здається, навіть смерть умерла.

Море вічності стануло.

Вічність спить.

Людський біль не спить.

Сліпий товариш прокинувся.

Підняв обі сині руки, затиснув пальці й поклав їх на свої сині уста.

Йому зимно.

Я взяв його руки у свої долоні й хотів ogrіти їх.

Але мої долоні були зимні.

Я притулив його руки до своїх уст і до лица.

Але й мої уста й лице були зимні.

Тоді я силкувався війнути теплим подихом із моїх грудей на його руки й дати йому частину моєї душі.

Але я не чув ні свого теплого подиху, ні своєї душі.

Не чув нічого.

І тоді щось, поховане в темних нетрах, де колись була моя душа, вийшло на світло.

І якась моя остання, велика, гаряча, ще не виплакана сльоза впала нагло на його висохлу синю руку.

Я скоро й непомітно обтер її й наблизив обі його руки до вогню.

Здається, сліпий товариш почув, що щось тепле й вогке

впало йому на руку.

Його сліпі очі довго дивилися на мене, і здавалося мені, що промінь світла впав на його обличчя.

Чого він так довго дивиться на мене?

Дивиться й мовчить.

Нараз він узяв мою руку у свою, стиснув її, нахилився до мене й голосом, як таємний гомін крил позасвітнього вістуна, як ніжно-мрійно радісне зітхання дитини у сні на до-світку - шепнув:

- Є сонце в житті.

Всі товариші глянули з зачудуванням, подивом і з пошаною на сліпого товариша.

Здається, що їхні німі погляди так і говорили до нього:

- Твоя душа, замучена таким страшним болем, як ніхто другий на світі, бачить сонце...

Твої очі, що видітимуть усе тільки чорну ніч перед собою, бачать сонце.

І їхній сліпий товариш, цей німий, у болю скам'янілий живий образ нужденності буття, перестав у цьому менті бути для них наймарнішою пилінкою між ними, найнужденнішим, долею розтоптаним хробаком.

Вони чули, що з темних ям його очей пливе щось таємне, могутнє.

Щось ясніше світла, дужче сліпої сили божевільних стихій, святіше всіх богів.

Якась невмируща сила людської душі.

Якийсь могутній дух людини, що крізь нужденність сьогоднішньої хвилі, крізь роки крові, крізь хрести на цвинтарях, крізь сонні простори позагробні, крізь темряву безко-нечних засвітів бачить сонце майбутніх поколінь...

І людина, що в ній царить цей дивний, ясний і могутній

дух, буде, вмираючи, радіти тому сонцю, що зійде колись...
І здавалося їм, що їхній сліпий товариш не чує тепер ні голоду, ні холоду, ні болю, ні туги... ні бажання розмовляти, бо його душа живе вже в цьому новому світі сонця, який його сліпі очі бачать, а якого вони, видючі, не видять, не чують...

Довго вони дивилися на нього мовчки з німою пошаною.

Нараз Добровський глянув на кожного товариша, опісля показав очима на сліпого й шепнув:

- Він щасливіший від нас...

І п'ять долею розтоптаних нуждарів дивилися у святому тремтінні на щастя свого сліпого товариша з заздощами...

IV

Нагло об їхні вуха вдарив притишений, глухий, хрипкий голос:

- Чуєте?

Видерся з душі, як із могили, здушений, таємний, жахливий.

І була в його тремтінні якась незбагненна радість із-за цього, що хтось уже зближається...

Ох, уже йде, іде вже й несе - визволення.

Хто його бачить?

Хто його чує?

Пшилуський.

Чому Пшилуський?

Адже йому все байдуже: І небо, і хмари, й безодні, і кожний товариш!

Вони глянули з жахом на нього.

- Слухайте.

Високо над ними небо висипало безліч якихось дрібне-
ньких істот, ніби зерен, чорніших чорних хмар.

Вони повзуть по хмарах і неспокійно шукають когось...

То знов поринають у хмарах і на коротку хвилину щеза-
ють...

- Слухайте...

Слухають і чують...

Здається мені, що від непроглядних сумерків віків аж до
цієї хвили тут було замерзле царство мовчання...

Хай цю закляту тишу роздеруть блискавки!

Хай її розіб'ють громи!

Хай тільки не чуємо оцього жахливого, понурого крякан-
ня!

Воно оковує новим морозом останок нашої душі.

Роздирає стриж у костях.

Але якийсь добрий дух не забуває Ніколича. Бере його
свідомість, як дитину за руку, й направляє її на ясний
шлях...

- Чуєте голос? - шепче Ніколич, і нагло бліді останки жи-
ття в його обличчі мертвіють. Тільки в очах мерехтить іск-
ра заблуканого вогню.

І тремтячим, зломаним, таємним голосом Ніколич не то
співає, не то повторює пісню, яка причулася йому:

Люлі, сину мій,

Люлі, квіте мій,

Спи моя надіє.

Лиш дитиночці

У колисочці

Щастя світ ясніє.

Не пройде весна -

Буря навісна
Потрясе світами.
Сину, сину мій,
Вдарить біль страшний
В бідне серце мами.
І даремно я,
Зірочко моя,
Млітиму з розпуки,
Як там... над дітьми -
Серед вихру й тьми -
Крякатимуть круки.

Після останнього слова пісні підніс очі до чорних хмар і здригнувся.

Глянув на всіх і голосом, повним жаху, лебедів:
- Товариші, моя мати правду сказала... Чуєте?.. Над нами круки крячуть...

Вони сидять, як мертві, і слухають, як понурий голос гострими, хижими дзьобами клює їм мозок.

Довгу мовчанку перебиває Сабо голосом, у котрому чути конання сили і свідомості:

- Батько... кличе... батько кличе...

Прочі тіні силкуються теж почути щось любе, давнє...

Даремно.

Даремно я напружую слух, щоби почути слово, стогін, плач, ридання цієї матері з дитиною, що станула серед снігів і стоїть недалеко перед нами...

Чому вона стоїть там?..

Чому не плаче?..

Чому не прийде до нас?..

І її дитина не плаче...

Чому її дитина не плаче?..

Це було б чудо, якби тут людина не плакала...

Як же ж це можливо?

Тут коло нас маленька дитина - і вона не плаче?..

Беру Добровського за руку й питаю його:

- Скажи мені: «Чому ця дитина не плаче?»

- Де дитина?.. Чия дитина?..- шепче він.

- Цієї матері... вона стоїть перед нами...

- Успокійся, товаришу. Це тобі так тільки здається...

Перед нами не стоїть мати з дитиною...

Перед нами немає нікого...

Тут до нас ніхто не прийде: ні дитина, ні жінка, ні батько, ні мати...

Я повторюю раз у раз останнє слово:

- Мати... мати...

І нараз душу всіх запалює бажання схилити голову на груди матері й почути на своєму волоссі пестоці її ніжної руки.

Тяжке пекло всіх терпінь зробило їх слабими, безпомічними, маленькими дітьми.

Вони самітні, всіми покинені, забуті богом і людьми.

Люди дали їм замість ніжності прокльони, замість серця гарматні кулі, замість родинного щастя кайдани неволі.

Природа кинула їх у холодні нетрі, звідкіля вороття немає.

І як маленька дитина тужить за матерньою груддю, заки засне, так і вони прагнуть якої-небудь ніжності, заки пустяться в далеку дорогу...

Понуре крякання круків збудило небо й гори з мертвецького сну.

Розвівається могильна тиша й холодна байдужість природи.

Десь далеко чути глухо понурий шум.

Буря йде...

Буде боротьба між небом і горами.

Між життям і смертю.

Шум котиться чимраз ближче, як далекий рев моря до сонного берега.

Гори й безодні застогнали.

Блискавиці роздирають небо і громи гогочуть.

Під ударом вихру чорні хмари пускаються в дикий танець.

Наче зграя роз'ярених звірюк, випущених із прив'язі, товпляться, клубляться, спихають себе вниз і одні за одними женуть у шаленім бігу та б'ють громами верхи гір, які стоять їм на шляху.

І застигле море хмар під тіннями оживає.

Вітер кусає, розриває, розшарпує його і крізь прорив показується перед очима тіней не земля, а якась чорна, як пекельна ніч, грозою проймаюча безодня.

Хмари під тіннями піднімаються вгору і стрічаються над їхніми головами з хмарами на небі та кидають на привітання блискавицями і громами.

- Примари... примари...- шепче Пшилуський.

І другі тіні так думають...

Ці страхіття так довго і спокійно з жахливо відчиненими пащами лежали на небі й чатували...

А тепер вони, люті вороги світла, дивляться на маленький огонь під собою й на купку живих істот біля нього.

Дивляться і ще більше з гніву чорніють і кров'ю наливаються.

Купчаться над огником і над живими істотами довкола нього.

Окутують їх тьмою й посилають до них блискавку за блискавкою як величезні, вогняні, зловіщі знаки питання.

Не отримують од них відповіді й вибухають великим гнівом.

Грім за громом ударяє в землю довкруги тіней.

Студений вітер подихом смерті дує на них.

Вони скулились довкола вогню.

Смертельне тремтіння проймає їх тіло.

Одна людина шукає в очах другої іскри спасення.

Та знаходить тільки жах і запалий, чорно-сірий, посинілий, труплячий образ смерті, а замість очей дві чорні ями, що ростуть, ростуть, ростуть... жахливо нахиляються над головами й ось-ось поглинуть усіх і все...

І замучена душа тратить владу над тілом.

Уста самі мимоволі відчиняються, і з горла пливе довгий, протяжний, безперестанний, жахливий звук:

- А-а-а-а-а-а.

З кряканням гайвороння, з ревом громів і з зойкотом вихру змішався нараз якийсь несамовитий регіт.

Що це?

- Пшилуський, що тобі?

- Ха-ха-ха-ха!

Як я радію, що смерть іде!

- Ха-ха-ха-ха-ха!

Замовк, і було видно, як добував якийсь тяжкий камінь зі своєї душі.

- Товариші! Мені без упину страшенна змора ссе мозок... п'є мені кров.

Хочу висповідатися перед вами... легше умру.

Воєнне пекло все обернуло в руїну: високі змагання духа... людське достоїнство... честь... Людина стала звірем людині!..

Одначе я думав:

«Як верну по війні живий... буде найбільше щастя на світі... життя з любою дружиною... з дітьми».

Цілий рік я не бачив своєї жінки.

Я тужив за нею... любив її безмежно... шалено...

Дістав відпустку... приїхав до своєї дружини... до своїх дітей.

Через кілька днів... мій син... мале невинне ангелятко... щебече мені про все... що бачив... каже:

«Тату, до нас приходив один пан. Я дуже не люблю того пана, бо він цілував маму, і я дуже плакав, відпихав його від мами й казав: „То моя мама“. А той пан сміявся й далі цілував маму й казав мені: „То моя мама“.»

Земля піді мною розступилася...

О, чому мене зараз тоді пекло не пожерло!

Я утратив ціль життя.

Всі мої мрії про родинне щастя... розвіяні... опльовані...

Моя остання надія... моя одинока, найвища ціль життя... і ту війна мені зруйнувала... божевільно жорстоким чином зруйнувала...

Найстрашніше це... ця жінка знищила життя моїх дітей...

Вона цілувалася з коханцем на їхніх очах...

Вона затроїла їх ангельські душі їддю брехні... гнилі...

Я все їй... прощаю перед смертю...

Її злочину матері супроти дітей не можу простити.

Замовк, і його очі блукали в мрачній далі й шукали когось.

Його обличчя, вся його постать уявляли собою образ мерця, якого якесь чудо привело назад до життя. Цей мерлець упер тепер свої погаслі очі в мрачну даль і жде на вороття свого болю, бо хоче його взяти зі собою в могилу.

Нараз його очі дико заіскрились, велике більмо їх заступило й він крикнув:

- Пекло!..

Вона цілується з коханцем...!

О, боже!

Мої діти плачуть...

Мої діти відпихають коханця від матері!..

Товариші!

Де кріс?

Сейчас застрілю її як...

Ухопив кріс, змірив і стрілив.

Довго гори гомоніли гомоном сумним, понурим.

Гайвороння зірвалося з трупа Боянія і злетіло з тривожним кряканням угору.

- Ха-ха-ха-ха!

Тепер моя жінка не цілується вже більше з любасами...

Її тіло застигає тепер отак само, як моє.

Ха-ха-ха-ха!

Замовк, узяв голову в руки і впер очі в огонь. З його очей стали канути сльози.

- Діти, діти,- говорив Добровський.- Ви хочете з розуму зійти.

Пшилуський, не вдавайся в тугу за тим, що вже не вернеться ніколи.

Потішся тим, що ти не перший і не останній.

І мене не минув подібний біль.

Але я не плачу. Пощо? Лиха жінка не достойна сліз і розпуки мужчини.

З його грудей мимоволі продерся тихий стогін.

Але він миттю придушив його.

Наче соромно стало йому із-за цієї хвилевої слабості.

Він засміявся голосно і глумливо та сказав до Пшилуського:

- Але з тебе неабиякий стрілець, коли тобі вдалося застрілити ворога на віддалі двох тисяч кілометрів.

Та проте прийми мою раду:

Коли з цього болота, з якого нас усіх зліпив сліпий припадок, ти знов народишся на світ, знов зійдеш із розуму і знов оженишся, то для більшої певності стріляй на свою жінку з ближчої дистанції.

Одначе Пшилуський не чув тих слів.

Він думав тепер тільки про свої діти.

Притискав обі сині руки судорожно до чола й шептав:

- Дітоньки мої!

Чому я вас не бачу?

Чому не прийдете до свого батька?

Ангели, сирітки мої!

Хто вас увечері спати покладе?

Хто вам уранці кучерики розчеше?

Грім ударив і заглушив його останні слова.

Незабаром його тіло почало поволі холонути.

А на його обличчі застигали також два ясні струмочки...

- Огонь гасне,- шепнув хтось наче у глибокому сні непевним, сонним, утомленим голосом.

Огонь уже слабо блимав.

І Пшилуський дивився на нього, але вже його не бачив.

Його душа вже вибиралася на шлях нового, незбагнутого тепла й сонця.

Нагло роздався якийсь дивний, жахливий стогін.

Це скрипка Штранцінгера конає...

Він держить її над огнем, а сам тремтить... тремтить...

Чотири ножі хтось їм устромляє в серце...

Чотири струни одна за одною тріскають...

У конанні скрипки чути голосіння людського розпачу.

Щезли вогняні язики і знов огонь слабо тліє...

Немає вже скрипки й немає вже спокою сліпому товаришеві.

Здається, тремтіння не покине вже його аж до кінця...

Божевілля і смерть Пшилуського, вид погасаючого вогню, горіння скрипки і тремтіння Штранцінгера збудили усіх із душевного отупіння. І остання туга за життя і за далекими ествами вибухає в їх засипляючій душі, як буря на замерзаючому морі.

На шляху до життя стрічають їх очі мертвого Пшилуського.

Його труп, спертий легко на камінь, з головою, що глибоко й важко повисла на груди, сидить задеревілий.

З його уст і з усього його обличчя не уступив вираз болю навіть після його смерті.

Здається, що Пшилуський забрав свій глухий біль, усю свою муку й журбу своїми осиротілими дітьми на той світ.

Чи там найде він кого, що злагодить йому важкі рани?

Чи також і там він буде все мовчки, відвернутий від усіх, на все байдужий, дивитися тільки на упира, що точить йому кров зі серця?

Ніколич позирає на мерця, праворуч якого сидить ізбоку, й нагло його серце холодне. Якась дивна думка угризається в його ослаблену свідомість і безперестанно переслідує й мучить його. Положення мерця видається йому непонятним, страшенним, жахливим. Наглий переляк огортає його: він відсувається від мерця далі направо й тулиться чимраз кріпше до Саба. Він тремтить, як дитина, покинута на цвинтарі. Безупинно впирає в мертвого свої великі, затривожені очі й шепче більше до себе самого, ніж до других:

- Він умер... він сидить... Чому він сидить?..

Звертається очима до Саба, тисне судорожно його руки й питає його:

- Сабо... скажи... чому він сидить?..

- Не бійся... з тебе жовнір,- відповідає Сабо глухо.

Наступає коротка мовчанка, під час якої Ніколич не може знайти спокою.

Несамовитим голосом-шепотом, начеб нагло його поклали в труну й забили кріпко віко над ним, він лепече:

- Я бачив багато мерців... Я не бачив сидячого мерця...

Звертається до Добровського й питає його благаючим голосом:

- Друже... скажи... чому він сидить?

- Успокойся, товаришу, успокойся,- розраджує його Добровський.

Глибоке мовчання, перериване тільки ревом бурі.

Нараз нагальне тремтіння проймає його тіло. Він дивиться через огонь на того, що вже не тремтить, і ледве чутним голосом шепоче:

- Бояні вмер... Пшилуський умер... Штранцінгер?... Невже він?... Сліпий брате? Промов слово...

Сліпий мовчить.

Ніколич глядить у далеку похмуру даль і здається, що його очі шукають когось.

Дивиться тепер на товаришів і шепче:

- Чуєте? Хтось плаче... Я чую... хтось плаче... Він далеко від нас... стоїть на зеленій мураві... в ясному сяйві... він видить нас... він плаче...

Мовчки прислухаються, як хтось плаче.

Туман снігу, гнаний вихром, виводить дикий танок над їхніми головами й нагло кидається в долину на них. Одна людина тратить другу з очей. Здається їм, що ледяний вітер і сніг тепер видруть їм із тіла очі й життя.

По кількох хвилях туман покидає їх і серед реву й реготу танцює настрічу темній далині.

Мені в голові шумить, кипить, щось у ній молотом б'є.

Здається мені, якесь дивне, важке оп'яніння огорнуло мене.

Отвираю очі, і крик жаху виривається мені з горла: я бачу кругом себе у сніжно-білі киреї завитих мерців...

Всі мерці сидять, та проте рухаються... з місця на місце...

Я божевільний.

Ні... це сон... Такий сон сниться тільки мерцям..

Ні... мерцям не сниться нічо... Мерці лежать супокійно...

Я живий...

Тисячі ледяних голок устромилися мені в саме серце і в мозок... і колять мене, колять, колять, колять,.. я бачу мерців... мерці танцюють...

Я божевільний...

Нараз бачу з радісним зачудуванням: мати з дитиною, яка досі стояла недалеко перед нами у снігу, наче прикована, також рушилася з місця... Кличу, скільки можу, голосно:

- Вона йде до нас!.. Вона йде до нас!..

Та в найближчому менті кричу до неї розпучливо:

- Не йди до нас!.. Тут на тебе жде могила! При моєму останньому слові чую голос:

- Ти живеш... мій друже... Це Добровський.

З жахом дивлюся на нього.

Він бере мене за руку, показує товаришів і каже:

- Всі живуть... Тільки Пшилуський умер...

Жахлива мандрівка мерців кінчається, і я стаю пізнавати кожного товариша.

Всі вони закутані в біле, тонке покривало зі снігу.

Тіло сліпого товариша тремтить серед безупинних дощів...

Він не вмер...

Очі Ніколича заплющені...

Він теж тремтить.

Він живе...

Все з заплющеними очима починає Ніколич говорити, наче у сні:

- Я хочу жити...

Хтось поклав мене живцем у могилу...

Я не останусь в труні...

Тут у могилі зимно...

Сумна-моя душа в могилі;..

Я хочу жити...

Мої добрі браття, покиньмо цю студену могилу...

Штранцінгер... покажи нам сонце!..

В цьому менті дуже близько вдарив грім, і в його грохоті губляться дальші слова Ніколича.

Сабо затискає кулаки, глядить із диким глумом за блискавицею, піднімає кулаки догори й голосом, переповненим гнівом і обуренням, із очима, зверненими вгору й розпаленими шаленою люттю кричить:

- Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.. жорстокий трусе! Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгоропашив для своєї радості!.. Наймізерніший черв, Сабо, з презирством до тебе кричить: «Грими і вдар!... Грими і вдар!...»

При грохоті нового грому Ніколич одчинив очі.

Затремтів іще більше і, дзвонячи безупинно зубами, белькотав:

- Зимно... зимно... зимно...

Добровський, котрий почав уже чимраз більше байдужіти на все, став при останніх словах Ніколича дивитися кругом себе і сказав нараз:

- Бачите? Онде на сто кроків гарний корч. Огонь буде. Ходім!

Коли я почув ці слова Добровського, якась могутнє і страшенне почуття потрясло цілим моїм єством.

В понуру ніч, у зледенілі нетрі, в мертві пустарі моєї душі впав нагло якийсь промінь, ясний, як південне сонце, могутній, як життя, визвольний, наче рука спасення.

Одночасно я почув, що найтайніша, незглибима глибінь, яка спочивала досі спокійно в моїй душі, як нерухомо в вічній темряві спить у глибині море, роздерте наверху вихрами і громами, розхвилювалася стихійно.

Живлові почування, як могутні хвилі, стали підніматися вгору й отворили на найглибшому дні глибоку прірву, щоб кинути туди безпощадно все, що там... наверху стало загрожувати загладою життям.

Нагла блискавиця роз'яснила мій мозок і якась уперта думка мучила мене, що Добровський - це якась потворна істота, котра наважилася розтоптати весь змисел, усю ціль життя... убити нас усіх... знищити все...

Я вирвав з рук Пшилуського сербський кріс і, силкуючися встати, крикнув до Добровського, котрий пустився йти в напрямі корча:

- Назад!

Не смієш іти там!

Назад!

Це не корч!

Глянь!

Це моя дружина і мій син!

Вона йде до мене разом із дитиною.

Вона вирятуює мене і всіх нас від смерті.

При допомозі кріса я намагався всіма силами устати й піти назустріч дружині й синові.

Товариші глянули в сторону корча з виразом великого здивування.

Сабо й Ніколич дивилися довго і вперто.

Між моїми словами і їхньою свідомістю закипіла дивна й завзята боротьба.

Нагло їх очі блиснули почуттям певності, й вони оба стали кричати один за другим:

- Так, так, це жінка з дитиною.

Вона спасе всіх нас від смерті!

Добровський глянув на всіх нас і здригнувся.

Приступив до мене й запитав:

- Чому не вийдеш назустріч своїй дружині?

Адже це твій обов'язок.

Устань, я тобі поможу.

Я весь час пробував устати, але не мав сили.

Уже зовсім не чув ніг.

З завзяттям розпуки я боровся, щоби перемогти неміч.

Намагався рачкувати.

Але й це було неможливе.

Я став прохати Добровського:

- Друже мій!

Май милосердя наді мною...

Заведи мене яким-небудь чином до них...

Подумай, товаришу: вона йшла тисячі верст через високі гори... глибокі ріки... з дитиною на руках!..

Вона хоче побачити мене... спасти мене й усіх нас від смерті.

А я не в силі кілька кроків вийти їй назустріч...

Вона дуже втомлена довгою дорогою...

Вже так близько коло мене втратила всю силу...

Глянь!

Вона хилиться додолу!.. О, мої бідні!...

Пождїть іще малу хвилину... благаю вас...

- Добровський,- кричав Сабо й Ніколич,- поможи йому зайти до неї.

Ця жінка спасе всіх нас від смерті. Добровський напружив усі свої сили й підняв мене на ноги та сказав мені:

- Нам обом одна дорога: ти йдеш настрічу жінці - я по дерево.

Я вхопився судорожно руками за його шию, й ми оба почали йти.

За нами залунав радісний крик Саба й Ніколича:

- Вони йдуть! Вони йдуть! Бог не забув про нас!

Ми всі будемо жити! Гляньте! Гляньте! Як радісно вона усміхається! Чи бачите?

Вона показує нам хліб! Чудовий білий хліб! Ідїть хутко, товариші, хутко! Чудовий білий хліб! Ми йдемо слідком за вами. Пробували оба встати. Але тільки качалися по землі. Недалеко вдарив грім.

В поражаючїм почутті своєї цілковитої безпомічності почав Ніколич плакати. Плакав голосно, як мала дитина. Його ридання ходило довгим гомоном горами, долами!

Стогнало разом із громами по безоднях. Слалося прокльоном по холодній, бездушній землі. Било голосом розпачу молодої людини об закам'янілий небозвід.

Навіть круки злякалися голосу ридання людської душі.

Перестали крякати і кружляти високо над їхніми головами та витягнули шиї й наслухували, що це за дивний голос мішає їм понуру музику?

Тільки небо не злякалося.

Воно холодно відкидало людське ридання, заглушувало

його своїми громами, клало його на крила гайвороння, а відтіля розкидало по замерзлих горах і безоднях.

Добровський ішов і волік мене зі собою.

Та мимо крайньої напруги останніх сил зайшов зі мною ледве десять кроків.

Далі не мав сили.

Стояв іще хвилинку, опісля ми оба повалилися на землю й застогнули.

Добровський устав знову, але вже не мав сили мене підняти.

- Заклинаю тебе на все на світі... товаришу...

Іди сам до них...

Приведи їх до мене...

Я виджу й чую... моя дитина замерзає... дружина гине з розпуки...

Чуєш їх плач?

О боже!

Добровський зробив ще три кроки сам і знов упав на землю.

Приволікся до мене, мов смертельно ранений пес.

- Не журися! - казав до мене.- Ходім назад до вогню, наберім свіжої сили, а потім уже зайдемо.

Ми оба почали рачкувати й качатися по снігу до огнища.

Ледве ми зробили кілька кроків, як Сабо став нам грозити кулаками і крикнув:

- Сейчас вертайте!

Невже ви не бачите?

Ця жінка прийшла сюди, щоб усіх нас вирятувати від смерті?

Чому ж не йдете їй назустріч?

Добровський ще раз зібрав силу і піднявся.

Показав на свої груди і сказав до Саба:

- Бачиш, у котрому місці моє серце?

Стріляй!

Але кажу тобі: як не вцілиш у саме серце, то я ще матиму стільки сили, що прилізу до тебе й задушу тебе, як щенюка...

Сабо вхопив кріс у руки і став бити себе прикладом по чолі.

Добровський приліз разом зі мною до огнища.

Ми оба сіли і глянули на вогонь.

Огонь уже погас.

Перший раз показався на обличчі Добровського вираз розпуки.

Але це тривало лиш коротку хвилину.

Він стрепенувся і сказав:

- Щось мокре тиснеться мені до очей.

Тепер ось нам висновок із цілої життєвої філософії: погас огонь - треба спати йти.

Не чую вже охоти ні сили до нічого.

Хочу заснути й спокійно спати, спати.

Добраніч вам, товариші.

Дай боже, щоб нам так солодко спалося, як Пшилуському.

Він сидить собі спокійно, спертий на камінь, нічо його не обходить, наша спільна журба йому не в голові - справжній польський шляхтич.

Ця його товариськість мені не подобається.

Але ми всі йому прощаємо, бо він терпів, може, більше нас усіх.

Будьте здорові, всі близькі й далекі.

Добраніч тобі, моя старенька мамо.

Ти все була добра й люба зі мною.

Ти нічого не винна.

Не тужи за мною, не бий своєю сизою головою об мур, бо

це непотрібне й безцільне.

Я засну спокійно, при повній свідомості.

Чую вперше якесь таємне, навіть радісне вдоволення із-за цього, що в моїй душі горить тепер лиш одно-однісіньке бажання: вічний супокій.

Тут Добровський звернувся до мене і сказав:

- А ти, брате, також не журися.

Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя й до його вищих цінностей переможе смерть.

Коли ж усе життя - це тільки безцільний сліпий вир припадку й божевілля, то ти супокійно засни.

А як прокинешся, то побачиш свою дружину з сином он там, - показав на небо і сказав лагідно:

- Добраніч.

Підібрав ноги під себе, сперся ліктями на коліна, схилив голову на руки та підпер її добре долонями й заплющив очі.

І сидів нерухомо й мовчав.

Його мовчання наче забрало товаришам душу й лишило там безпросвітну, чорну, безконечну пустку.

І була ця пустка невимовно сумна, мов цвинтар зі свіжою могилою батька і друга.

Ніколич глянув на нього і знов голосно розплакався.

Витягнув до нього руки й прохав його, як маленька дитина:

- Не покидай нас, товаришу!

Нам дуже сумно без тебе.

Розкажуй нам усе... як досі... розрадь, потіш нас мовою своєю... друже наш любий... батьку наш...

В цьому менті вдарив недалеко грім, і на хвилю чорна тьма все оповила...

Божевілля огорнуло хору уяву конаючих людей і всі стихії природи.

Серед понурого рокотіння громів стогнало небо й гори, наче в передсмертних судорогах.

Мов смертельно ранена звірюка, вихор кидався на них, в дикім шалі розшарпував хмари, гонив по безоднях і шумів, як розхвильоване море, то знов ридав і стогнав, як тисячі матерів над могилами мужів і дітей, як безліч людей, розірваних кулями і спалених отруйним повітрям у дикій боротьбі.

Затремтіло небо, задрижали гори.

З безупинним гомоном громів, з жахливим стогоном незбагнених голосів по безоднях змішався нагло новий, жахливий звук.

Спершу яскравий і порожній, опісля глухий і глибокий, то знов протяжний, понурий, як роздертий голос трембіти: виття вовків.

Вся та пекельна симфонія жахливих звуків відбирає всім останню іскру ясної думки.

Я нічого не чую, нічого не розумію.

Вся остання сила моєї свідомості, вся моя душа при моїй дружині з сином.

Вони обоє так близько коло мене й так далекої.

Небо й землю порушу огнем моєї душі, моїм благанням, моїм болем і сльозами!

Я спасу, я мушу спасти від смерті дружину й сина.

О, боже!

Іскри співчуття до твоїх дітей на землі!..

Зглянься наді мною!...

Не благаю у тебе чуда... ні ласки.

Дай мені тільки трошки сили... хай я зайду до них...

Глянь, боже... на круків!

Ти їх сотворив.
Вони зловіщі... жорстокі створіння...
Ти дбаєш про них!..
Над моєю головою два круки...
Вони віддаляються від себе!....
Глянь: вони вже коло себе...
Вони радіють... так легко можуть прилинути до себе!...
Чому, боже, даєш крукам таке щастя?..
А людей... кидаєш у найглибшу прірву болю... розпуки?..
Боже!
Глянь на мою дружину з дитиною!..
Глянь на круків... на мене... змилосердися наді мною!..
При моєму останньому слові нагло якийсь чорний звір
появився коло моєї дружини й дико блискає очима.
- Боже, й ви, пекельні сили!
Не дайте цьому звірові убити мені жінку й сина!
Смертельна тривога додає мені сили.
Я прилізаю до Саба, вириваю йому з рук кріс, мірю і
стріляю.
Чорний звір щез.
Але божа сило... що це?..
Замість жінки з дитиною я бачу перед собою... чорний...
сухий... безлистий... корч!...

Грохит громів, стогін безодень, крякання круків і виття
вовків пришибає мій небо й землю роздираючий розпач:
- Я вбив свою дружину і свого сина!
Товариші, убийте мене!
Я не достойний жити на світі.
Я вбив дружину й сина!
Любі мої приятелі!
Обізвітьися бодай одним словом до мене.
Всі мої товариші сидять, мов кам'яні статуї, й мовчать.

Я прилізаю до кожного з них окремо й буджу, термошу їх.
Але вони мовчать.

Я стаю товкти головою об замерзлу землю.

Серед грохоту, гомону, реву і клекотіння природи щось
несамовитно зареготалося в безодні, і на хвилю все стало
притихати.

Нагло чую голос наче з-під залізного віка домовини:

- Всі - прокляті.

Сабо.

Я глянув на нього.

Його наскрізь посиніле обличчя і його широко отворені
очі й уста остають нерухомі і вперлися в мене, як якийсь
невимовне страхіття і проклін усього буття.

Поразений, розтروщений, я дивлюся на нього і здається
мені, що моя слаба кров застигає мені в жилах.

Силкуюся відірвати свої очі від цього марева.

Даремно.

Втім мені ввижається, що уста мерця ще більше відчиня-
ються, ще жахливіше перекирвлюються.

Чую якийсь несамовитий регіт і могильний голос, який
усе вбиває:

- Ти ще живеш?., страждаєш?..

Безбільність... супокій... от і все...

Зроби кінець... кінець...

І в рокотінні громів і в погоні хмар, у далекім виттю
вовків чую безупинно одне слово:

- Кінець... кінець... кінець...

З крайнім зусиллям відкриваю очі від Саба.

Обертаю кріс, прикладаю кінець дула до свого горла та

кладу замерзлий палець на язичок.

Нараз наче не з цього світу озивається слабий, сонно-мрійний голос Штранцінгера:

- Далеко... там... сонце...

Кріс випадає мені з рук.

Я гляджу на очі Штранцінгера.

Хочу разом із ним шукати сонця.

Ох, його сліпі очі!

Боже, верни йому очі!

Востаннє я гляджу у мрячну даль, і моя душа шукає іскри спасення.

І мої очі дивляться непорушно.

Нагло якесь солодке тепло починає огортати ціле моє єство.

І так любо, так розкішно стає мені на душі.

Замикаю очі, а проте бачу якийсь новий світ.

Який чудовий світ!

Боже! Цей світ знакомий мені!

Біла хата...

Сонце малює віттями ясеня дивні квіти на стінах... Дим в'ється мирно під синє небо... Маленькі діти граються під хатою на сонці... Я хочу йти до дітей...

Мати держить мене, маленького, на руках й мене пестить...

А я сміюся, сміюся...

Потім десь я вже великий...

Сиджу в зеленому садку і слухаю, як верховіття старезної груші шепоче казку віків.

Приходить до мене мій маленький син і веде за руку ма-

тір.

Мати стає за мною й затулює мені очі руками, а дитина так сердечно при цьому сміється!

Я беру сина на руки...

Не можу вийти з дива, для чого його ручки такі малі...?

Та найбільш мене одно дивує:

Життя дружини й сина видається мені незбагнутою загадкою... що зв'язана з якоюсь таємною подією...

Ця подія живе на дні моєї свідомості... одначе спогад про неї не в силі виринути ясно наверх... Я дивлюся довго на них обох й питаю:

- Невже ви обоє дійсно живі, чи це лиш ваші ТІНІ?...

- Що тобі, любий? Звідкіля таке дивне питання?..

Обоє хочуть обняти мене.

- Не цілуйте мене... мої любі... мої уста замерзли... на них сидить смерть...

Обоє плачуть.

Я беру їх за руки, і йдемо на сонце... Наша дорога вже травною заросла... Кругом нас пшеничні лани хвилюють... Золоте колосся кланяється нам на привітання... А над нами - чи це чудо? Синє небо любо і приязно сміється... Здається, увесь світ тоне в розкішному морі світла й тепла...

Сонце заглядає у всі закутки моєї душі і проганяє всі хмари з неї...

І я пригортаю дружину й сина до своєї груді й цілую їх...

Світло бере мене на свої промінні крила, голубить, колише, леліє мене...

На срібних хвилях світла золоті й багрові іскри мерехтять...

Я лечу десь далеко...

Де вони обоє?..

Зникають іскри... світло блідне...

Темніє...

Кругом мене чорна ніч...

І ніч блідне...

І не бачу ні світла ні ночі...

Не бачу, не чую нічого.

V

Сон чи ява?..

Мов крізь імлу ввижається мені: лід... якісь зимні руки...
вода... я в воді...

Це сон...

Якийсь голос кличе..

Чую рідне слово:

- Друже... химерний козарлюга... поважився... купіль... го-
лий... зимно... пізнаєш мене?

Українське слово поволі приводить мене щораз більше
до притомності.

Пізнаю свого товариша неволі Василя Романишина.

Він розказує:

- Знаєш: я впав хворий позаду.

На щастя, їхали на конях сербські лікарі з полоненими
австрійськими лікарями й посадили мене на коня.

Край дороги бачимо шестеро людських тіней, які сидять
похилені довкола огнища й напівприсипані снігом.

Зі зловіщим почуттям я приблизився до них і пізнав те-

бе.

Зліз із коня, подивився ближче і зі страху мало не впав.

На щастя, твоє серце якимось невияснимим чудом іще билось.

Сейчас я закликав усіх лікарів, і ми відтирали тебе снігом і рятували різними ліками, та все-таки ти далі був непритомний.

Ми зважилися на крайню спробу врятувати тебе і привели тебе до того потоку.

Тепер іще тільки трошки витримай у воді і, богу дякувати, будеш здоров.

- Де мої товариші?

Остались на горі й сидять довкола огнища.

- Огонь горить?

- Ні, погас.

- Вони мертві?

- Не думай тепер про них...

Важке мовчання.

- Де вони... обоє?..

- Вони живуть і ждуть тебе.

Довге мовчання.

Нараз із моїх очей продерлися дві великі, важкі сльози, гарячі, наче кров.

І покотились по знуждованім обличчі, мов два камені по висохлій, бурюю битій, громами розритій землі.

І тихо щезли під льодом.

Ельба, 1917